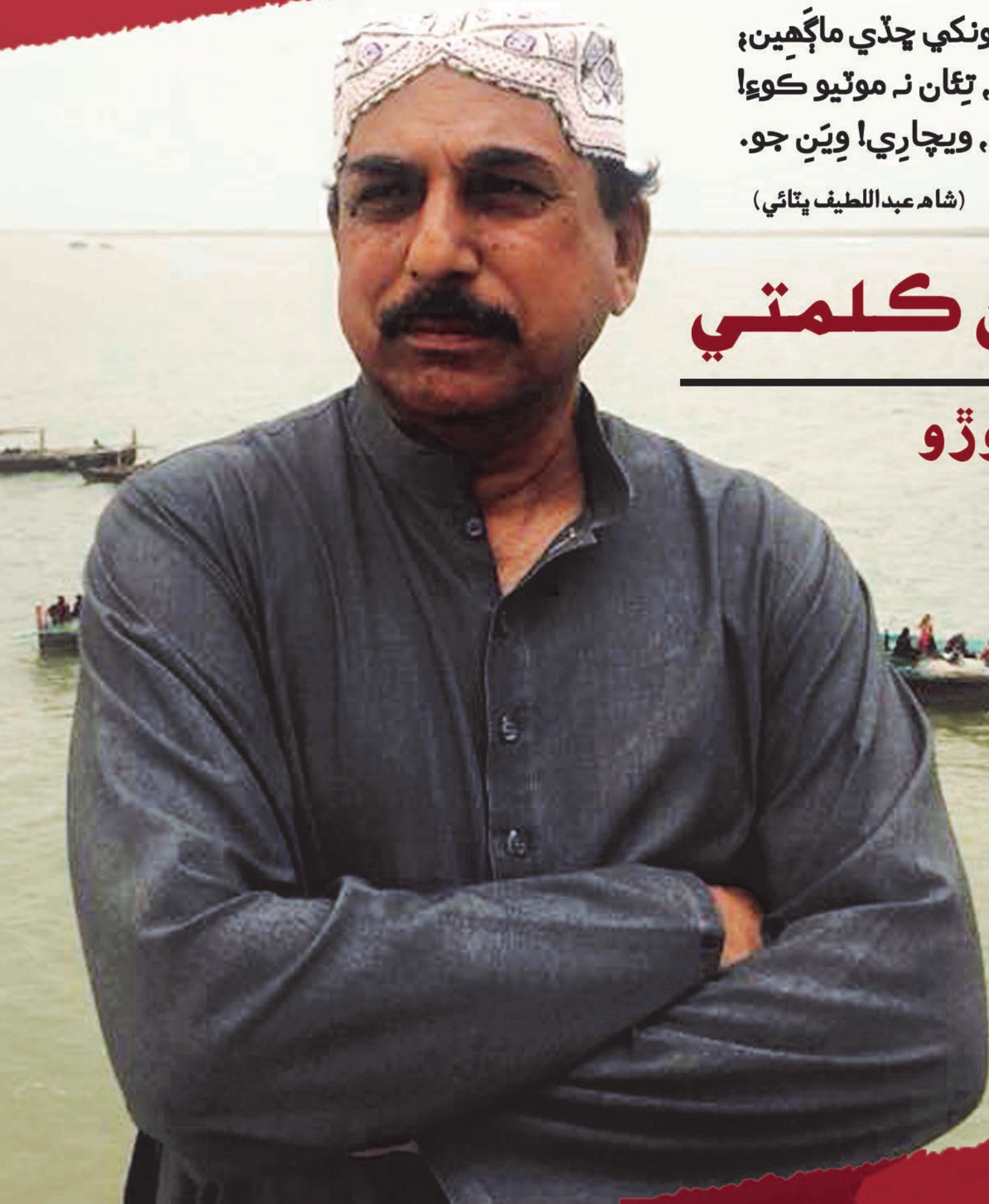

ويا اوھري اوءِ، مُونڪي ڇڏي ماڳھين؛
جُڳن جا جُڳ ٿيا، تڻان نہ موٽيو ڪوءِ!
گُوندڙ ماريندو، ويچارِي! وِين جو.

(شاھ عبداللطيف ڀٽائي)

گل حسن ڪلمتي

وچوڙو

هُن وقت نه وڃايو

سائين گل حسن ڪلمتيءَ سان منهنجي آمهون سامهون ڪا گهڻي ملاقات نه هئي، پر قلمر قبيلي سان لاڳاپي سبب هومون سميت سنڌ جي انهن سمورن ماڻهن جي دلين ۾ وسندو هو، جيڪي سنڌ، ان جي ثقافت، ٻولي ۽ تاريخ سان محبت ڪن ٿا. هو سنڌ جو اهو سڄاڻ پٽ هو، جنهن جو ذهن، قلمر ۽ وقت سڀ ڪجهه سنڌ لاءِ هو. هُن وقت نه وڃايو ۽ پنهنجو لمحو لمحو سڃايو ڪيو. اڄ سنڌ جي هراڻ سڄڻ جي اکين ۾ لڙڪ نظر اچن ٿا، جيڪي گل حسن ڪلمتيءَ جي ڪم ۽ ڪمڻين تي سمجهن ٿا. هومتي هو ۽ مٽي ٿي ويندو، پر سندس پورهيو ۽ سنڌپرستي کيس سالن تائين سين ۾ ساري ندي ۽ سانڍيندي رهندي. هن جو ڪم سون هو ۽ سون کي ڪڏهن به ڙنگ ناهي لڳندو.

نَ سِي تَرَ هُوڙا ڪَ، نَ وَاڻِي وَڻِجَارَن جُونِ
سَرِتيُون! سامونڊين جا، اڄ پڻ چڪير چا ڪَ
مارِينِ فَرَاڻ، پاڙِيڇِيُون پَرِين جا، (پٽائي)

نياز پنهور

بيدل مسرور بدوي

خاموشيءَ سان سنڌ جي تاريخ تي ڪم ڪندڙ پياري سائيءَ گل حسن ڪلمتيءَ جي لاڏاڻي تي سڄي سنڌ سان تعزيت ڪجي ٿي.

اياز گل

ڪراچيءَ جا عاشق!
موڪلائي.

ڪراچيءَ جو مينڌرو

هيءُ ڪراچي جو مينڌرو هئو، ۽ ڪراچي هن لاءِ مومل مثل هئي. جنهن ”ڪراچي: سنڌ جي مارئي“ ڪتاب تہ لکيو، پر اُن کان اڳ ۾ هن ”هڪ رنل شهر جي ڪهاڻي“ به لکي هئي، ۽ 17 مئي تي هو اسان کان پاڻ رسي ويو، هو بلوچ به هو، سنڌي به هو، قوم دوست به هئو تہ ڪاٻي ڌڙ جو به هئو پر هن جي دل ۾ هڪ اهڙي آواز جي رهائش هئي، جنهن اڳيان ڪي به نظريا نه هئا، بس هيٺا ماڻهو هئا، پنهنجا شهر هئا، ڳوٺ هئا... هي انڊيچينس ماڻهو، پنهنجي ماڻهن جي حقن لاءِ عملي طرح به جدوجهد ۾ رهيو. گل حسن ڪلمتيءَ جو وڏو ۽ ظاهري ڪم تہ ڪراچي شهر بابت آهي. هن ڪراچيءَ کي هڪ سنڌيءَ جي اک سان تڏهن کان وٺي ڏسي، لکيو آهي، جڏهن ان جي روڊن رستن ۽ علائقن جا نالا سنڌي هئا، جيئن لالوءَ جو ڪيٽ وغيره... هن کي ڪراچي شهر جي روڊنيورڪارڊ کان به واقفيت هئي، تڏهن ئي تہ هي ڪراچي شهر جي مختلف ديهن جهڙوڪ سونگل وغيره جو ذڪر ڪري ويندو هو ۽ ان بنياد تي ٻڌائي ويندو هو تہ هن ديهه ۾ هي ماڳ، ڳوٺ ۽ شهر هئا.

هن پاڻ کي تحقيقي ڪم ۾ گر ڪري ڇڏيو هو... هن جو پيو ڪو به وجود نه هو سواءِ هڪ محقق جي ۽ جيڪو ڪم هو پنهنجي ذاتي وسيلن جي مدد سان ڪندو هو. هن جي جيڪڏهن مدد ڪئي وڃي ها تہ هي اڃا وڌيڪ ڪم ڪري وڃي ها. ■ — انور

گل حسن ڪلمتي صاحب کي هن طرح به دائمي پيٽا پيش ڪري سگهجي ٿي

ڪجهه دوست هڪ درست ۽ جائز مطالبو ڪري رهيا آهن تہ: ”ڪراچي جي ڪنهن روڊ رستي يا شاهراڻ جو نالو گل حسن ڪلمتي جي نالي پٺيان رکيو وڃي“ ان لاءِ هڪ روڊ سنڌ

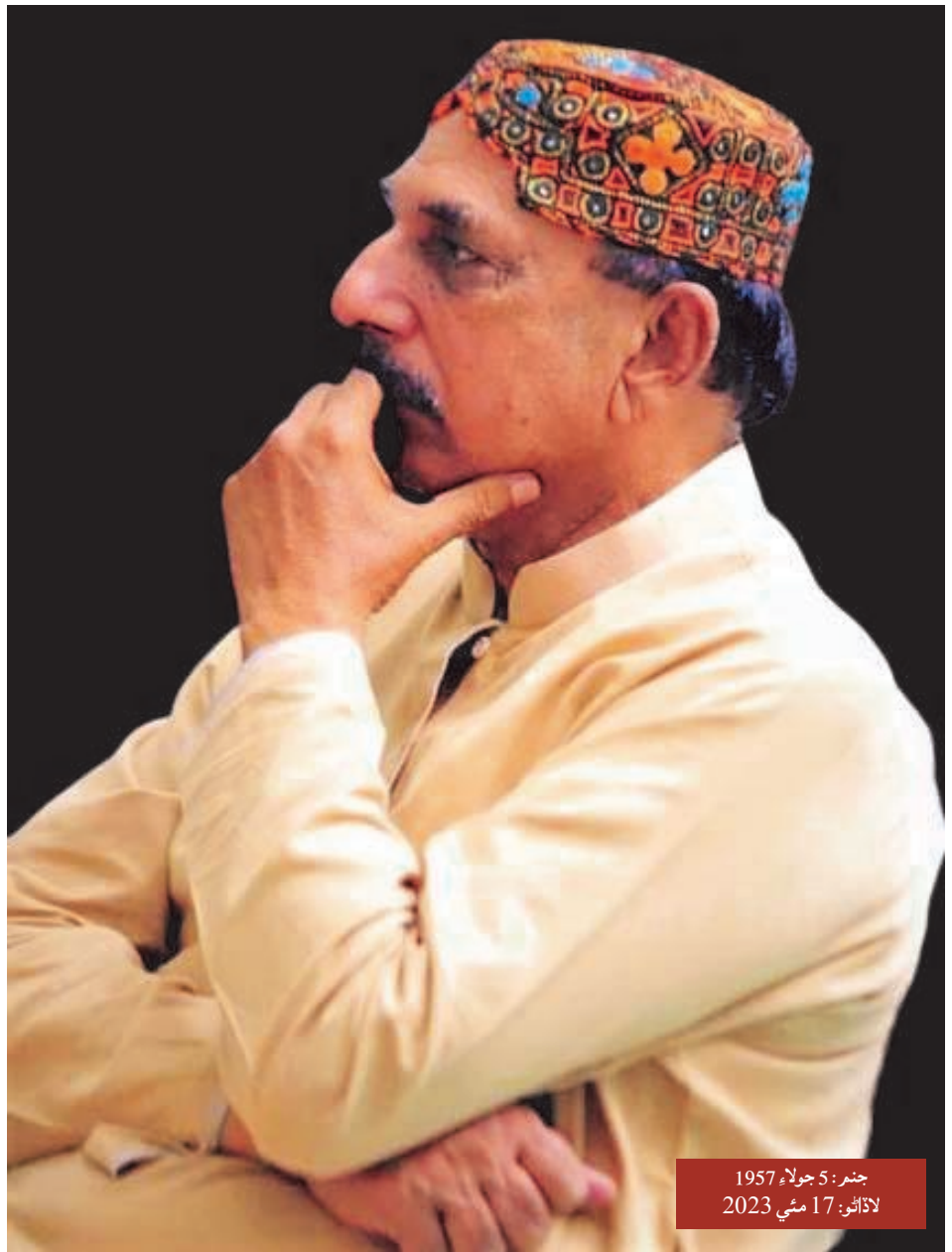
مدرسٽ الاسلام يونيورسٽيءَ جي آڏو آهي، جنهن جو نالو آهي ”ايوان صنعت و تجارت روڊ“. ان جو نالو ”گل حسن ڪلمتي روڊ“ رکي سگهجي ٿو. هن روڊ جي هڪ طرف شاهراڻ لياقت آهي، جيڪو رستو صدر ڏانهن وڃي ٿو. ۽ ٻئي طرف حسرت موهاني روڊ آهي، جيڪو هڪ سروس روڊ آهي ۽ جيڪو حبيب بينڪ پلازہ کان نيوجالي ۽ پاڪستان چوڪ طرف وڃي ٿو. اهو روڊ انڪري به تجويز ڪجي ٿو تہ گل حسن صاحب جو سنڌ مدرسي سان به هڪ محقق ۽ تاريخدان جي حيثيت ۾ گهرو واسطو رهيو هو.

هڪ ٻيو رستو آرٽس ڪائونسل جي پٺئين پاسي وارو آهي، جنهن جي هڪ طرف سنڌ سيڪريٽريٽ آهي ۽ جيڪو لياقت ميوزيم ۽ ايس ايمر لا ڪاليج ڏانهن وڃي ٿو. خبر ناهي تہ ان تي ڪو نالو آهي رکيل اٿي تہ، پر ان تي به گل حسن صاحب جو نالو رکرائي سگهجي ٿو. آرٽس ڪائونسل ۽ هندو جيمر خانہ جي وچ واري روڊ جو نالو ”ايمر آر ڪيائي روڊ“ آهي. جيڪو شاهين ڪامپليڪس کان پريس ڪلب، صدر ڏانهن وڃي ٿو.

ان طرح ٻين اهڙن روڊن جي به نشاندهي ڪرڻ گهرجي، جن تي ڪن شخصيتن جا نالا رکيل ناهن، ۽ انهن تي ڪلمتي صاحب جو نالو رکرائي سگهجي ٿو. سڄاڻ دوست اهڙو پروپوزل ناهي سنڌ جي ثقافت کاتي ڏانهن موڪلين، جيڪو ڪراچي ميٽروپوليٽن يا ڪنهن ذميواري اداري کان اهڙو اعلان ڪرائي سگهي ٿو. ■ — ابو عنتر

Gul Hasan, I feel lost on your departure on your last journey!
Stay blessed my friend.

My tears are not enough to communicate anything. Goodbye-
Badar Abro

جنم: 5 جولاءِ 1957
لاڏاڻو: 17 مئي 2023

گل حسن ڪلمتيءَ جو کاوش دنيا سان ساٿ

موجوده وقت ۾ سنڌي ٻوليءَ جي چند وڏن محققن مان هڪ ليکڪيو ويندڙ محقق ۽ ليکڪ محترم گل حسن ڪلمتي صاحب 17 مئي 2023ع تي اسان کان هميشه جي لاءِ وڃي ويو. گل حسن ڪلمتي صاحب جو کاوش دنيا ميگزين سان شروع کان وٺي آخر تائين گهرو تعلق رهيو. هو کاوش دنيا جو مستقل ليکڪ هئو.

اڄ کان نيڪ 15 سال اڳ 17 مئي 2009ع تي جڏهن چئن اخباري صفحن واري کاوش دنيا ميگزين جو پهريون پرچو شايع ٿيو هو تہ ان کانپوءِ گل حسن ڪلمتيءَ هن ميگزين ۾ لڳاتار ۽ سلسليوار لکڻ شروع ڪيو هو. ۽ اُن وقت تائين کاوش دنيا ۾ هُو لکندو رهيو. جيستائين منجهس لکڻ جي سگهه هئي. هن سنڌ جي قديم ماڳن مڪانن، ڪوهستان، ڪراچي جي لاهاني ڪردارن، سنڌ جي بيتن، ڪراچي شهر جي قديم عمارتن ۽ ٻين ڪيترن ئي موضوعن تي کاوش دنيا ۾ لکيو. اهڙي ليکڪ جي وڃڻ سان کاوش دنيا سان گڏ سموري سنڌ ۽ سمورو ملڪ هڪ بهترين ليکڪ ۽ محقق کان محروم ٿي ويا آهن.

کاوش دنيا جو سمورو ست محترم گل حسن ڪلمتي صاحب جي پوئين سان دلي ڏک ۽ تعزيت جو اظهار ڪري ٿو. ■

گل حسن صدارتي ايوارڊ نه ملڻ تي به ڏکويل هو.

گل حسن ڪلمتي جو اصل ڪم ملير جي ماحوليات بابت هو

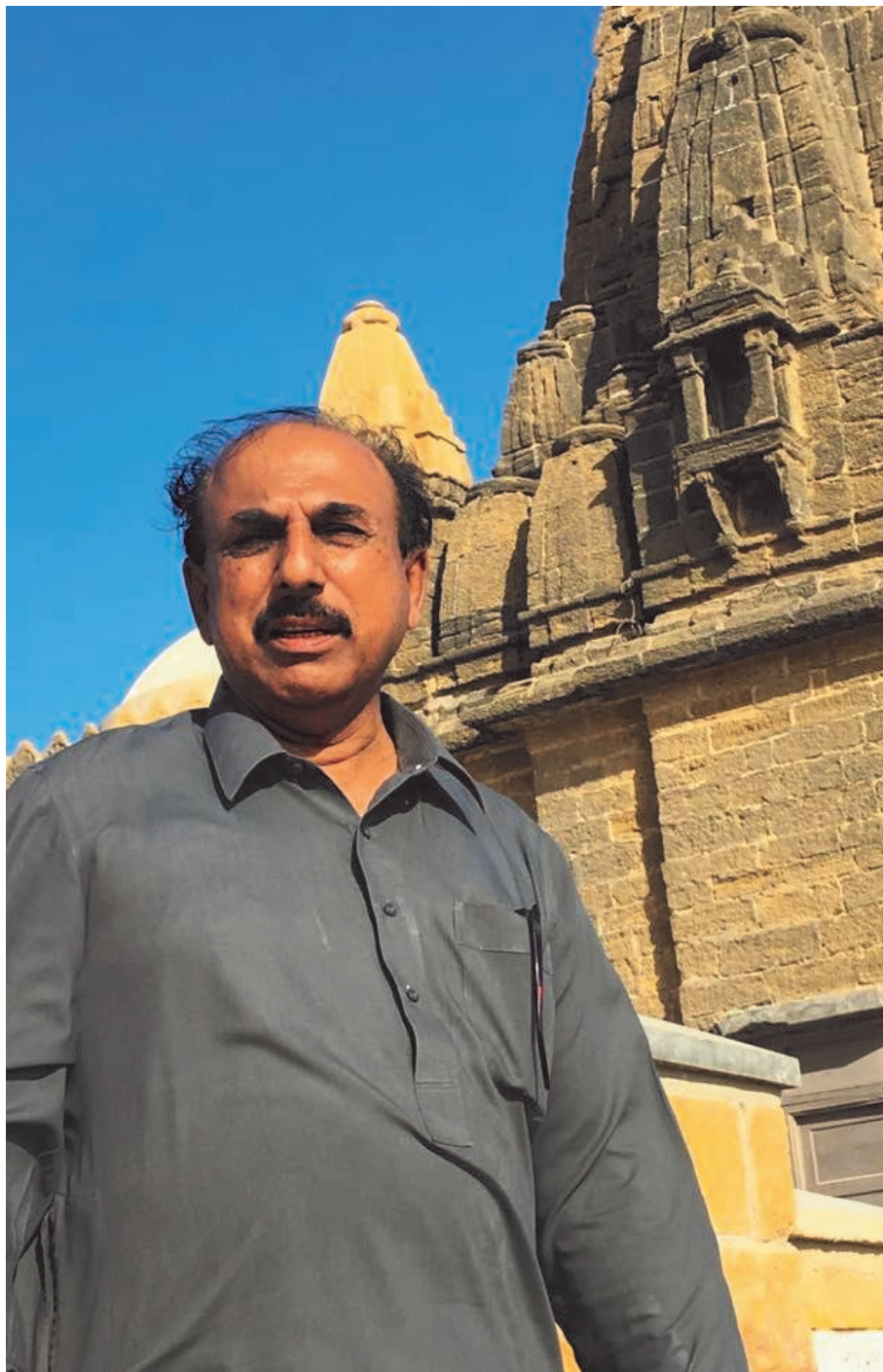
گل حسن ڪلمتيءَ جي وفات جي خبر منهنجي لاءِ اوجھتي ۽ صدمي واري هئي. سندس بيماري متعلق ته خبر هئي ۽ هو ان جي علاج لاءِ گھڻا ڏينهن اسپتال ۾ به داخل رهيو. هڪ ڀيري ڊسچارج ٿيڻ کانپوءِ هو ٻيو ڀيرو به داخل ٿيو هو. اسان کي اهو ٻڌايو ويو هو ته، هو مڪمل طور صحتياب ٿي اسپتال مان ڊسچارج ٿي ويو آهي، پر هو مڪمل طور صحتياب نه ٿي سگهيو ۽ کيس اڃا علاج جي ضرورت هئي يا ڊاڪٽر شايد سندس بيماريءَ جي پوري تشخيص نه ڪري سگهيا هئا ۽ سندس علاج تي پورو ڌيان نه ڏنو ويو هئو. ان ڳالهه جي شڪايت ڪرڻ جو ان ڪري به ڪو فائدو ناهي ته هو هڪ وڏي ۽ نالي واري ليکڪ ۽ محقق هئڻ جي باوجود ماڻهن جي هڪ اهڙي طبقي سان واسطو رکندڙ هو، جنهن جي هن سماج ۾ ڪا حيثيت ناهي. هتي ماڻهوءَ جي ڪم کان وڌيڪ سندس سماجي حيثيت، عهدو ۽ مرتبو ڳڻپ ۾ اچي ٿو. ۽ ان لحاظ کان گل حسن ڪنهن ليکڪي ۾ نه هو.

گل حسن سان ذاتي طور منهنجو ڪو ويجهو تعلق نه هو. بس ساڻس مختلف ادبي پروگرامن ۾ ڪي مختصر ملاقاتون ۽ فون تي ڪجهه ڀيرا ڳالهه ٻولهه ٿي هئي. هن مون کي پنهنجو ڪتاب ”عشق جون ڳليون“ موڪليو هو. هو ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ مون کان ڪجهه سال جونيئر هو. اتي سندس تعلق بلوچ اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن (بي ايس او) ۽ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن (ايس اين ايف) جهڙين ترقي پسند شاگرد تنظيمن سان هو. اهڙي ريت هڪ ترقي پسند قومپرست نڪته نظر هئڻ سندس لاءِ هڪ فطري ڳالهه هئي.

گل حسن سان منهنجو واسطو هن ريت به ٺهيو ٿي ته، جيتوڻيڪ سندس تعلق گڏاپ ۽ ملير سان هو، پر سندس پهرين نوڪري موسا لين لياري جي اسڪول، ڏيپچند تي اوجها ۾ پرائمري ماستر طور هئي. اهو اسڪول هڪ لحاظ کان منهنجو الما ماتر رهيو ۽ مون پرائمريءَ جا چار درجا اتان تعليم حاصل ڪئي هئي. هتان پوءِ هو حڪيم بلوچ جي دور ۾ ڊسٽرڪٽ ڪائونسل ڪراچي ۾ هليو ويو.

گھمڻ ڦرڻ گل حسن جي شخصيت جو لازمي جز هو. رڳو بلوچستان ۽ سنڌ جا مختلف علائقا نه، پر هن پاڪستان جي مختلف ڏکين علائقن ۾ مهم جوڻيون به ڪيون. مون گھڻو عرصو اڳ سندس ڪتاب ”برف جو دوزخ“ پڙهيو هو. اهو سندس چترال جي سفر متعلق آهي، جنهن ۾ زبیده برواڻي به ساڻس گڏ هئي. اهي ٻئي اتي رستي بند هئڻ ڪري ڪيترن ڏينهن تائين برف ۾ ڦاٿل رهيا هئا. هن پنهنجي ان تڪليف، ڪيفيت ۽ صورتحال کي تفصيل سان بيان ڪيو آهي.

گل حسن صدارتي ايوارڊ نه ملڻ تي به ڏکويل هو. سندس چوڻ هو ته، ’ملير جي اسسٽنٽ يا ڊپٽي ڪمشنر پاران سندس نالو تجويز ڪيو ويو هو ۽ سنڌ ثقافت کاتي جي سيڪريٽريءَ پڻ اها ڳالهه ڪئي هئي ته ’انهن ان تجويز کي منظور ڪري اڳتي وڌايو هو، پر اهو ايوارڊ ڏيڻ وفاق جو ڪم هو ۽ اتي شايد ان نالي کي تبديل ڪيو ويو.‘ ائون سمجهان ٿو ته گل حسن کي ايوارڊ نه ملڻ جو هڪ اهم ڪارڻ سندس بحريا تائون خلاف انڊيجينيئس ائنس يا مقامي ماڻهن جي اتحاد

ناهن ۾ اڳيرو ۽ سرگرم رهڻ به آهي، جنهن جي ڪري مٿس گھڻا ڪيس به ٺاهيا ويا. گل حسن جو ڪراچيءَ جي تاريخي جاين ۽ سامونڊي بيتن وغيره جي حوالي سان گھڻو ڪم ٿيل آهي، پر ائون سمجهان ٿو ته، سندس ڪم جو مرڪزي نڪتو ملير جي ماحوليات هو. بحريا تائون ۽ ٻين تعميراتي رٿائن رڳو ملير جي ڳوٺن ۽ ڳوٺاڻن کي متاثر نه ڪيو آهي، پر ان سان اتان جا وڻ ٽڻ، پاڻي جا ذخيرا، تاريخي ماڳ ۽ ٻي جيوت به متاثر ٿي رهي آهي.

گل حسن تاريخ سان گڏ ٻين گھڻن پاسن تي ڪم ڪيو آهي. علمي ۽ ادبي ڪم سان گڏ خاص طور ملير جي ماحوليات جي حوالي سان سندس ڪم جي گھڻي اهميت آهي، جنهن کي اڳتي وڌائڻ جي ضرورت آهي. ■

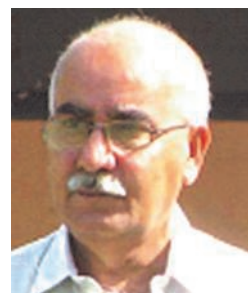
گل حسن کلمتي، هڪ ٻيو دوست، ڊاڪٽر در محمد بلوچ ۽ نصير اعجاز

مؤيدان واري علائقي ۾ نصير اعجاز ۽ گل حسن

گل حسن کلمتي هڪ نئين سفر تي روانو

سڀ کان اول گل حسن کلمتي ۽ مون ڪراچي جي پهراڙين تي ڪم ڪيو هو

نصير اعجاز

هيءُ اهو زمانو هو، جڏهن ان وقت ڪراچي توڙي حيدرآباد جي ڪنهن به اخبار جي ڪنهن صحافيءَ هتان جي پهراڙين جو منهن به ڪونه ڏٺو هو. ضلعي ڪائونسل جا ٽي مڏا ائين ڪراچيءَ جي ڳوٺن، جهنگ جهر ۽ جبلن ۾ گل حسن کلمتي ۽ مان گڏ رُلياسين. انهن پندرهن ورهين جي رولا ڪين تي لکجي ته هڪ الڳ ڪتاب لکجي وڃي.

سال 1979 جو جنرل ضياءَ وارو زمانو هو. جڏهن مڪاني ادارن جي چونڊن جي نتيجي ۾ ضلعي ڪائونسل ڪراچي بحال ٿي ۽ سنڌ جي گاديءَ واري شهر جي پهراڙين کي نمائندگي ملي. مرحوم حاجي شفيق محمد ڄاموٽ ضلعي ڪائونسل جو چيئرمين چونڊجي آيو ته ورهين کان سرڪاري ڪامورن جي وڙ چڙهيل اڻ چونڊيل ضلعي ڪائونسل جي عمارت جون رونقون موٽي آيون. حسن اسڪوائر ۽ نيشنل اسٽيڊيم جي وچ واري علائقي ۾ سر شاهه محمد سليمان روڊ تي (مشرق سينٽر جي سامهون) ضلعي ڪائونسل مڪمل طور سنڌين جو ادارو بڻجي اڀريو. جنهن ۾ ڪائونسل جي ڪارروائي به سنڌيءَ ۾ هلندي ۽ لکبي هئي، ته ان جون پذيرايون (پريس رليز) به سنڌيءَ ۾ جاري ٿينديون هيون. انهيءَ مقصد لاءِ ضلعي ڪائونسل اليڪٽرانڪ ٽائپ رائٽر خريد ڪيو هو، جيڪو اڳي رڳو سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پڌبو هو. ضلعي ڪائونسل جي بحاليءَ سان ڪراچيءَ جي پهراڙين جي نوجوانن لاءِ روزگار جا در به کلي ويا هئا. مان ٽن ڏينهن ۾ هلال پاڪستان اخبار ۾ هوندو هيس ۽ جيئن ئي ڪائونسل جون سرگرميون بحال ٿيون ته منهنجو به هتي اچڻ وڃڻ وڌي ويو. حاجي شفيق محمد ڄاموٽ سان پهريائين نيازمندي هئي. هڪ ڏينهن حاجي شفيق محمد ڄاموٽ وٽ سندس آفيس ۾ ويٺو هيس ته هن پن نوجوانن کي گهرائي اسان جو تعارف ڪرايو. انهن ۾ هڪ نوجوان گل حسن کلمتي هيو. جنهن کي ضلعي ڪائونسل جو پبلڪ رليشنز آفيسر مقرر ڪيو ويو هو ۽ ٻيو نوجوان (نالو وسري ويو آهي ڇو ته کيس گهڻو ڪري عمرائي سڏيندا هئاسين) ٽائيسٽ هو. حاجي شفيق ڄاموٽ مون کي چيو: ”مون کي يقين آهي ته توهان تنهنجي نوجوانن جي سنگت وڏو ڪم ڏيکاريندي. توهان جي صحافت جو تجربو ۽ هنن نوجوانن جو جذبو گڏيو ته ڪراچيءَ جي پهراڙين جا مسئلا گهڻو آڃاگر ٿي سگهندا.“

پوءِ ايشن ٿي ٿيو. گل حسن ۽ عمرائيءَ سان تمام گهڻي ويجهڙائپ ٿي وئي، جيڪا دوستيءَ ۾ بدلجي وئي. ٻئي هڪ ئي ڪمري ۾ ويهندا هئا ۽ جيئن ته نهايت کلتا نوجوان هئا، تنهنڪري ڪمري ۾ هر وقت ٻاڙا نڪاءَ ۽ ڪل پوڳ وارو ماحول رهندو هو. گل حسن ضلعي ڪائونسل جا پريس رليز لکڻ ۾ لڳل، ته عمرائيءَ جون آڱريون ٽائيسٽ رائٽر تي پيون هلنديون هيون. جڏهن منهنجو اچڻ ٿيندو هو ته صلاح مشورو به ڪري وٺندا هئا. شنت ٿي اسان جو اصل مشن شروع ٿيو. پهريائين ته اسان ڄاموٽ صاحب سان گڏ ڪراچيءَ جي پهراڙين جا دورا شروع ڪيا. گل حسن پنهنجي ڏيوئيءَ تحت ضلعي ڪائونسل جي چيئرمين جي دوري جي خبر جاري ڪندو هو ته مان پنهنجي اخبار جي لاءِ فيچر تيار ڪري پهراڙين جي مسئلن کي آڃاگر ڪندو هيس. هيءُ اهو زمانو هو، جڏهن ان وقت ڪراچي توڙي حيدرآباد جي ڪنهن به اخبار جي ڪنهن صحافيءَ هتان جي پهراڙين جو منهن به ڪونه ڏٺو هو. ضلعي ڪائونسل جا ٽي مڏا ائين ڪراچيءَ جي ڳوٺن، جهنگ جهر ۽ جبلن ۾ اسان گڏ رُلياسين. ڄاموٽ صاحب جو پهريون مڏو پورو ٿيو ته عبدالڪبير بلوچ چيئرمين ٿيو، جنهن سان پڻ سندس دائود انجنيئرنگ

ڪاليج ۾ پڙهائي واري زماني کان سنگت هُئي. عبدالڪڪير بلوچ جو مئڊو پورو ٿيو ته وري ڄاموٽ صاحب چيئرمئن ٿيو ۽ ايئن لڳاتار پندرهن ورهيه اسان جا ڪراچيءَ جي چوڌاري پکڙيل سوين ڳوٺن جا چڪر لڳندا رهيا. انهن رولاڪين ۾ ضلعي ڪائونسل جو ڊاڪٽر مرحوم ڏرمحمد به اڪثر اسان سان ڪنهن نه ڪنهن پهراڙيءَ ۾ ٽڪرائبو هو، ڇو ته هُو به گرمي هُجي يا سردِي، سرڪاري جيب ۾ پيو هلندو هيو ته جيئن ماروئڙن، مسڪينن کي سندن گهرن تي وڃي مختلف بيمارين جا ٽڪا هڻي سگهي.

هڪ ٻيو اهڙو ڪم ڪيو سوين جو جيڪڏهن پڪڙجون ها ته جيل ۾ سالن جا سال سڙندا رهن ها. اسان جي دماغ ۾ آمريت خلاف باه به پڙ ڪيل هُئي، جنهن ماٺ ويهڻ نه پي ڏنو. ان تحت مان ٻن ٽن صفحن جا پمفليت لکندو هيس، جن کي اسان جو پيارو عمرائي صاحب تائپ ڪري ڏيندو هو ۽ گل حسن ان کي ضلعي ڪائونسل جي سائيڪلو اسٽائيل مشين تي پرنٽ ڪيڊرائي ڏيندو هو، جيڪي خورشيد عباسي جي فليت تي رکيا ۽ اتان ورهائبا هُئا. ڪجهه وقت ته اهو ڪم هلندو رهيو، پر هڪ ڏينهن مخبري ٿي ته خورشيد عباسيءَ جي فليت تي ڇاپو لڳو، پر خوشقسمتيءَ سان فليت تي نه هجڻ سبب گرفتاريءَ کان بچي ويو. جلد ئي سنڌ هوم ڊپارٽمينٽ جو نوٽيفڪيشن به نڪتو، جنهن موجب پمفليت تي بندش ۽ سموريون ڪاپيون ضبط ڪرڻ جو حڪم جاري ٿيل هو.

انهن پندرهن ورهين جي رولاڪين تي لکجي ته هڪ الڳ ڪتاب لکجي وڃي، تنهنڪري هاڻ ڪجهه خاص ڳالهين جو ذڪر ڪندس. هڪ پاسي پهراڙين ۾ پاڻي، بجلي، تعليم، صحت ۽ ٻين بنيادي ضرورتن جي کوٽ جا مسئلا هُيا ته، ٻئي پاسي وري ڪراچي ڊيولپمينٽ اٿارٽي (ڪي ڊي اي) جهڙي بڌمار اداري جون قهري ڪارروايون هيون. انهيءَ اداري جون تيمون بلڊوزر ڪاهي اڪثر ڪنهن نه ڪنهن ڳوٺ کي ڍاڻڻ لاءِ وڃي پهچنديون هيون ۽ اسان کي جيئن ئي اطلاع ملندو هو ته اسان به ڪي ڊي اي خلاف وٽ وٺان شروع ڪري سندن ڪارروايون روڪرائي ڇڏيندا هُئاسين. ڪڏهن ڪڏهن ته ڄاموٽ صاحب ۽ عبدالڪڪير بلوچ پاڻ به نڪري پوندا هُئا ۽ اسان ساڻن

ابراهيم حيدري ڪراچي ۾ 1990 ۾ ڪرايل جشن لطيف ۾ اديبن سان گڏ ڌ ڪاٻي کان چوٿين نمبر تي گل حسن

گڏ متاثر ڳوٺن ۾ وڃي پهچندا هُئاسين ۽ ڳوٺن کي وڌيڪ ڍاڻڻ کان روڪڻ جو سلسلو في الحال رُڪجي ويندو هو. اڄ سوچيان ٿو ته بحريه ٿاڻون ڄڻ ته سنڌ جي راڻي ڪراچيءَ جي پهراڙين کي مسمار ڪرڻ وارين ڪي ڊي اي جي قهري ڪارروايين جو هڪ تسلسل لڳي ٿو. گل حسن ان وقت به هتان جي پهراڙين کي بچائڻ لاءِ سرگرم هو ته بحريه ٿاڻون جهڙي راکاس رٿا خلاف ٻه احتجاج ۾ اڳڀرو رهيو.

1980ع وارو سمورو ڏهاڪو مان پاڪستان ٽيليويزن جي هفتيوار پروگرام ”واڻ سواڻ“ جو ميزبان به رهيس. هُونئن ته اهو هڪ سرڪاري پروگرام هو، جنهن ۾ آمريت دوران بپوت نه هيو پر هڪ لفظ ”مسئلو“ استعمال ڪرڻ تي بندش هُئي، پر پنهنجي پروڊيوسر جي سهڪار سان مون ان پروگرام کي عام ماڻهن جي ڏسڻ جهڙو بنائڻ جي ڪوشش ۾ ڪراچيءَ جي ڳوٺن تي دستاويزي رپورٽون ٺاهي هلائڻ شروع ڪيون. ان ڪوشش ۾ به گل حسن جو ڀرپور سهڪار رهيو. مان ٽي وي جي ٽيم وٺي اڪثر گڏاپ ۽ ٻين، يونين ڪائونسلن جي ڳوٺن ۾ وڃي پهچندو هيس ۽ جڏهن گڏاپ وڃبو هو ته گل حسن پنهنجي ڳوٺ ۾ اسان جو ميزبان هوندو هو. انهن ئي دورن ۾ ڪراچيءَ جي پهراڙين جي سڄاڻ دوستن ۽ سماجي ڪارڪنن سان سنگت ٿي، جن ۾ گاجان خان بلوچ (مرحوم)، غلام حسين بلوچ، غلام رسول بلوچ، مصطفيٰ بلوچ ۽ ٻيا ڪيترائي دوست شامل آهن.

ڳوٺن جي مسئلن کي کڻڻ ۽ ڳوٺن کي بچائڻ وارين رولاڪين دوران جهنگل جبلن توڙي سمنڊ ۾ قدير آثارن جي خبر پوندي هُئي ته اُتي به وڃي پهچبو هو. گل حسن ۽ منهنجو هڪ اهڙو يادگار سفر سمنڊ ۾ ’جانڪي بندر‘ ڏانهن به ٿيو، جنهن جو انتظار نه رڳو ڄاموٽ صاحب ڪيو، پر پاڻ به سمورو ڏينهن اسان سان گڏ رهيو.

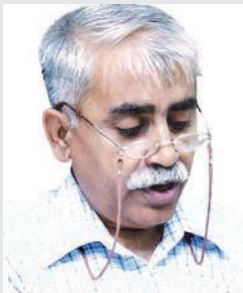
انهن سفرن گل حسن جي زندگيءَ کي هڪ نئون رُخ ڏنو ۽ قدير آثارن ۽ عمارتن ۾ سندس دلچسپي وڌي، جنهن کيس سنجيدگيءَ سان ان شعبي ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ آتساهيو. مون کي ياد آهي ته تن ڏينهن ۾ موٽيدان واري علائقي ۾ ڪجهه پٿرن تي قديم نشانين نظر اچڻ جو ذڪر جڏهن هڪ ٻئي جاکوڙي دوست بدر ابڙي سان ڪير ته هُن گل حسن سان گڏ اُتي وڃڻ جي خواهش ڏيڪاري. مون سندن ملاقات ڪرائي ڇڏي ۽ پوءِ ٻنهي جي جوڙي پنهنجي ڪم کي لڳي وئي.

1980ع واري ڏهاڪي ۾ ئي گل حسن هڪ ٻيو اهر ڪم ڪيو هو. تن ڏينهن ۾ سندس وابستگي ترقي پسند پارٽيءَ سان ٿي وئي هُئي ۽ هُن وڏي جاکوڙ ڪري ڪراچيءَ جي ڳوٺن ۾ وڃي اتان جي پاڻيءَ جي مسئلي تي هڪ وڏو رڪارڊنگ ڪئي هُئي. هڪ ڏينهن گل حسن مون وٽ اچي پهتو ۽ حال اوريندي چيائين ته، ”مسئلو دستاويزي رپورٽ جي ايڊيٽنگ ۽ وائس اوور جو آهي.“ اسان ان جو حل به ڳولي ورتو. مان، گل حسن ۽ اطلاعات کاتي جي هڪ خاتون آفيسر روزانو لياريءَ جي هڪ کڏيءَ جهڙي اسٽوڊيو ۾ ڪيترن ئي ڏينهن تائين فلم جي ايڊيٽنگ ۽ وائس اوور رڪارڊ ڪرائيندا رهياسين. جڏهن ڪم مڪمل ٿيو ته ڪمسيٽ کڻي وڃي لائڊي جيل ۾ قيد ڊاڪٽر قادر مگسيءَ کي ڏني سين. طئي ٿيو ته ٻاهرين ملڪن جي سفارتڪارن کي دعوت ڏئي سندن موجودگيءَ ۾ دستاويزي فلم هلائي پائيءَ جو مسئلو عالمي سطح تي کڻبو. پرافسور اهو ڏينهن اڄ تائين ڪونه آيو.

گل حسن ڪلمتي ۽ منهنجي حياتيءَ جي گڏجي ڪيل سفرن جون گهڻيون ئي ننڍيون وڏيون ڪهاڻيون آهن. اسان جو سفر جار رهيو. ٻنهي جو مڻن ساڳيو هو، پر زندگيءَ جي مصروفيتن سبب واٽون ڌار ڌار ٿي ويون. مٿي ذڪر ڪيل دور ۾ بي بي سيءَ تان رضا علي عابديءَ جو دستاويزي پروگرام ”شير دريا“ جي نالي سان نشر ٿيندو هو، جيڪو سنڌوءَ جي سندس سفر دوران وستين واهڻن، ماڻهن ۽ سندن رهڻي ڪهڻي وغير بابت مشاهدي تي مشتمل هو. گل حسن اهو پروگرام نه رڳو باقاعديءَ سان ٻڌندو، پر ڪمسيٽن تي رڪارڊ به ڪندو ويندو هو. اڳتي هلي هُن اها سموري دستاويزي رپورٽ سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪئي. رضا علي عابديءَ جو اهو سنڌوءَ جو سفر اردوءَ ۾ ”شير دريا“ جي نالي سان 1992 ۾ ڇپيو، جڏهن ته گل حسن به ان جو سنڌي ترجمو ڇپرايو. جنهن جو سال مونکي ياد ناهي، پر مان سڄهان ٿو ته اهو اهر ڪتاب سندس زندگيءَ جو پهريون ڪتاب هو.

گل حسن جي باقي زندگي به سنڌ ۽ بلوچستان جي سفرن ۽ جهنگ جبلن کي جهاڳيندي ۽ سفرنامن جي شڪل ۾ تحقيقي مضمون لکندي گذري. ائين سفر ڪندي گل حسن هڪ نئين سفر تي روانو ٿي ويو آهي. ■

گل حسن ڪلمتيءَ کان ايڏو وڏو تحقيقي ڪم سندس سنڌ دوستيءَ ڪرايو

رڪيل مورائي

اسان جو دوست گل حسن ڪلمتي سنڌ دوست سياست کان سنڌ دوست ادب ڏانهن آيو ۽ هن جڏهن ادب ۾ پير پاتو ته ادب جو ٿي ويو. علمي طور به ته عملي طور به. جيتوڻيڪ هن ادب ۾ تحقيق جو شعبو پسند ڪيو، پر ڪڏهن به پنهنجي تحقيق کي نصابي نه بڻايو، سندس لکڻ تحقيقي هوندي به تخليق جي ويجهو رهيو. هن اهڙو ڪجهه لکيو، جيڪو پڙهڻ وقت هڪ احساس به کڻي ٿي آيو.

سندس ٻولي، تحقيق جهڙي خشڪ موضوع سان جڙيل هوندي به پنهنجا احساس محسوس ڪرائيندي هئي. ان ڪري ممڪن آهي ته اسان جا نصابي محقق سندس لکڻ کي تحقيق جي اصولن هيٺ قبول ڪرڻ ۾ ڏکيائي محسوس ڪندا هجن، پر اهو سچ آهي ته سندس لکڻ جي پٺ ۾ جيڪا سنڌ دوستي هئي، ان سندس لکڻين کي پڙهندڙن جي ويجهو آندو ۽ جنهن سموري سنڌ کي نه صرف متاثر ڪيو، پر ان کي پاڻ ڏانهن ڇڪيو به. ساڳئي وقت سندس بيماريءَ وقت سنڌ جنهن پيار ۽ پنهنجائپ جو ساڻس اظهار ڪيو، ان لاءِ شايد ڪيترائي لکندڙ

عمر يون خواهش ڪندا رهن.

گل حسن ڪلمتيءَ پنهنجي ڄمار ۾ ڪنهن به قسم جي نماءُ جي ڇانوَ ۾ پناهه نه ورتي. هُو جيئن هئو، پڇاڙيءَ تائين ائين ئي نماءُ کان بيهروا رهيو _ ۽ عجب اهو آهي ته سندس ادب جون حاصلتون گهڻ رخيون رهيون، جن کان اسان جا سرڪاري توڙي نيم سرڪاري ادارا

لٽوائيندا رهيا.

سوانحي ادب ۾ سندس ذڪر، گهڻو وقت ادب ۾ ياد رکيو ويندو، ڇاڪاڻ ته هن انهن شخصن جون سوانحون پنهنجي لکڻ هيٺ آنديون، جن جا الڳ الڳ حوالن ۾ ڪم ته يادگار رهيا، پر انهن کي مناسب مڃتا نه ڏني وئي. ڀل سبب اهو هجي ته اهي ڪردار عام لکندڙن جي نظرن کان اوچل رهيا يا انهن ڏانهن مناسب ڌيان نه ڏنو ويو، پر گل حسن ڪلمتي انهن ڪردارن کي پنهنجي لکڻ جو موضوع بڻائي سنڌ کي ڪيترن ئي ڪردارن سان روشناس ڪرايو ۽ ايندڙ دور لاءِ هڪ واڏو تاريخ مرتب ڪرڻ لاءِ مواد سنڌيءَ ۾ ميسر ڪري ڏنو. سندس اهو پروهيو سنڌي ادب جي اهر ميراث ٿي رهندو، اهڙي پڪ آهي.

گل حسن انهن ڪردارن کي ئي نه اپاريو پر هن سندن سنڌ دوستي کي به اپاريو ۽ ظاهر ڪيو، پر ان کي اپارڻ ۽ محسوس ڪرائڻ ۾ به وسان ڪين گهٽايو. ان موڙ تي کيس ادب ۾ اها سياست ڪم آئي يا سندس ذهن جي ويجهو رهي، جتان هن پنهنجي سفر جي شروعات ڪئي هُئي. گل حسن ”ڪراچيءَ جا اڏيندڙ“ سري هيٺ جيڪي ڪردار متعارف ڪرايا، انهن جون خوبيون اهي هيون ته انهن ڪراچيءَ کي شهر سمجهي نه آڏو هئو، پر هنن ڪراچيءَ کي ”پنهنجو“ شهر سمجهي آڏو هئو. ورهاڱي کان پوءِ ڪراچيءَ جي اڏجڻ مان اهو ”پنهنجي شهر هجڻ“ وارو عنصر غائب ٿيندو ويو، جيڪو اڄ جي تاريخ تائين تيزيءَ سان غائب ٿي رهيو آهي، ۽ جيڪو هتان جي اصلي رهاڪن جو هڪ وڏو الميو آهي.

گل حسن ڪلمتيءَ سسئيءَ جا پيرا وڙي پنهنجو سفر ڪتابي صورت ۾ سهيڙيو. جيڪو هڪ ٻنھ نرالو ڪم هئو. جنهن جي پُٺ ۾ به سندس شخصي جذبو شامل هئو. جيڪو ڪنهن به طرح سندس سمورن ڪتابن مان ظاهر ٿي رهيو آهي. اهو وسارڻ نه گهرجي ته ان جذبي پويان پڻ سندس سنڌ دوستي ڪارفرما هئي. سندس ڪتاب اسان کي/پڙهندڙن کي احوالاس وري وري ڏياري رهيا آهن ته مالڪيءَ جي دعويٰ ڪيئن ٿيندي آهي. سياستدانن زباني طور اهو ٻڌايو ته گل حسن اهو سڀ لکيت ۾ اسان کي ٻڌايو.

گل حسن جي سموري ادبي ڪم کي نه کڻي، جيڪڏهن صرف ”ڪراچي: سنڌ جي مارئي“ کڻبو ته ان ڪتاب جي سٺ سٺ اسان کي ڪراچيءَ جي مالڪيءَ جو احساس ڏياريندي، ڀل ڪن قانوني داوَن پيچن ۾ اسين ڪٿي هار به قبولي وٺون، پر ڪتاب پڙهڻ کان پوءِ اسان کي/سندن کي پنهنجي ڪراچيءَ جي مالڪيءَ واري دعويٰ تان ٿورو به پري ٿيڻ ۾ گهڻي ڏکيائي محسوس ٿيندي، ڇو ته ان دعويٰ ۾ جيڪي دليل گهرجن ۽ انهن ۾ جيڪا وطن دوستي واري سگهه هجڻ گهرجي، اها هن ڪتاب ۾ موجود آهي.

اسان کي گل حسن ڪلمتيءَ جي سموري ڪم کي سندس وقت کان اڳ واري وچوڙي سبب جذباتي طور ڏسڻ، سمجهڻ ۽ قبول ڪرڻ بجاءِ جذبي سان ويچار جي سطح تي ڏسڻ گهرجي ۽ ان سڀ مان جيڪي دائمي فائدا حاصل ڪرڻا آهن، انهن ڏانهن سنجيدگيءَ سان ڌيان ڏيڻ گهرجي.

گل حسن ڪلمتي اڄ نه، ته ڪجهه سالن کان پوءِ پنهنجي فطري عمر گذاري اسان کان الڳ ٿيڻو هئو. پر هن جو وقت کان اڳ جدا ٿيڻ اسان سڀني کي ڏکيو ٿي ويو آهي. ان ڏک کي دائمي طور گهٽائڻ جو عملي طريقو اهو آهي ته سنڌ جي انهن سنڌ دوست ڪردارن جي وڌيڪ اوک ڍوڪ ڪئي وڃي، جيڪي ڪنڊون پاسا گل حسن کان رهجي ويا آهن يا ڪيل سندس ڪم ۾ جيڪي حصا رهجي ويا آهن. انهن کي اسين مڪمل ڪري پنهنجي تاريخ جا لڪل پاسا ظاهر ڪري وياسين ته اسان گل حسن کي حقيقي مان ڏنو، جنهن جو هو حقدار آهي.

ائين ئي کيس ياد ڪرڻ جو ثبوت ڇڏي وينداسين. ■

گل حسن کلمتيءَ سنڌين کي پنهنجين لکڻين جي ذريعي ڪراچيءَ جي مالڪيءَ جو احساس ڏياريو

گل حسن کلمتي: هڪ مڪمل ادارو هو

موکيءَ جي قبر آڏو، الطاف احمد، اسحاق انصاري ۽ گل حسن کلمتي

اسحاق انصاري

ڏهه ٻارهن سال اڳ، مون محمد علي قادريءَ کي چيو ته، ’مون کي گل حسن کلمتيءَ سان ملڻو آهي، ان وقت تائين گل حسن سان منهنجي منهن منهن ملاقات نه ٿيل هئي. پر محمد عليءَ سان سندس واقفيت هئي، جڏهن ته سندس لکڻين جي ذريعي هن سان ملاقات نه گهڻي پراڻي هئي.

محمد عليءَ ساڻس رابطو ڪيو ته هن چيو، ڇڏڻ جي ڪهڙي ڳالهه آهي، بي ڌڙڪ هليا اچو. پوءِ هڪ ويڪ اينڊ تي پنهنجي ننڍي گاڏيءَ تي نڪري پياسين گڏاپ لاءِ پڇاڻون ڪندا وڃي ڪونڪر پهتاسين، جتان ڄانهه جي هڪ ڍاڀي (هوٽل) تان سندس گهر جي پڇا ڪڍيسين. پوءِ هنن ڪونڪر ۾ ٺهيل ڊگري ڪاليج جي چوڊيواري کان پوءِ ويندڙ رستي لاءِ ٻڌايو ته، اهو رستو سڌو سندس ڳوٺ عرضي کلمتي وڃي ٿو.

اسان 15 منتن ۾ سندس ڳوٺ پهتاسين ته اتي گل حسن

اسان 15 منتن ۾ سندس ڳوٺ پهتاسين ته اتي گل حسن کلمتيءَ کي پنهنجي لاءِ منتظر ڏٺوسين. پاڪرين پئجي وياسين. ٿوري دير ۾ ئي لڳو ته ڄڻ اسان جي ڪا پراڻي ملاقات آهي. ميزبانيءَ جو مور، تمام لذت ماني ڪارايائين. ان کان پوءِ اسان متارن ۽ موکيءَ جون قبرون ڏسڻ لاءِ نڪري پيا هئاسين. انيس انصاري اڪيڊمي ڪيس لائيف ٽائيم اچيومينٽ ايوارڊ به ڪافي سال اڳ ڏئي چڪي هئي.

گل حسن جي ڪتاب ”عشق جون ڳليون“ جي مهرت

وڌيڪ ڪورائينگر لڳي رهيو هو. پوءِ خبر پئي ته ڪرڪيٽ ۽ شايد فوٽ بال جو به سنورائينگر رهي چڪو آهي. سندس ڳوٺ کان نڪري گڏاپ ۾ هڪ هوٽل تي ڄانهه پي، متارن جون قبرون ڏسڻ لاءِ روانا ٿياسين. متارن جون قبرون هڪ ٽڪريءَ تي هيون، جيڪي سينڊ اسٽون مان ٺهيل هيون ۽ انهن تي نالا به لکيل هيا، پر گهڻن تي حاجي لکيل هيو اهو رستو ان زماني ۾ سينٽرل ايشيا تائين واپار لاءِ استعمال ٿيندو هو، جنهنڪري ان رستي سان واپاري قافلا وڃ ڪندا هيا. جهڙي ريت هاڻي به آهي، ته پوءِ رستي سان هوٽل ۽ سراءِ وغيره ٺهيل هوندا آهن. ته ان وقت ان رستي سان موکيءَ جو ميخانو به هوندو هو. موکيءَ ۽ سندس پيرون ميخانا هلائيندا هيون.

موکيءَ جي قبر شاهه مريد (شاهه مريد جي نالي ٻڌڻ سان مون

کلمتيءَ کي پنهنجي لاءِ منتظر ڏٺوسين. پاڪرين پئجي وياسين. ٿوري دير ۾ ئي لڳو ته ڄڻ اسان جي ڪا پراڻي ملاقات آهي.

اتي ڳوٺ جو خوبصورت ڪميونٽي سينٽر ٺهيل هو، جيڪو به سندس ڪوششن سان ٺهيو هو. ان سينٽر ۾ لائبريري ۽ اخبارن سميت ريڊنگ روم ۽ هڪ ميٽنگ هال هو. اسان کيس چيو ته، ٻاهر ورائي ۾ ويهجي، ڇو جو اتي وڻن تي وينل پڪين جون لائينون ۽ خوبصورت منظر هيا. مون کي حيرت ٿي ته اتي لڳل سندس باغ ۾ وڻ ڪارٽاجي ويا هيا. مون کانس ان جو سبب پڇيو ته ٻڌايائين ته، هي اسان جا باغ ۽ پٺيون سرسبز هونديون هيون، پر گهڻن سالن کان مسلسل مينهن نه پوڻ ڪري زمين جي واڙ ٽپيل هيٺ ٿي وئي آهي، جنهن ڪري باغن ۽ پٺين جي اها حالت ٿي آهي. (سال ٻن کان پوءِ وري وڃڻ ٿيو ته اهي باغ جهج

استاف کي ٻڌايو هو. اهو به ياد رکڻ گهرجي ته انيس انصاري اڪيڊمي ڪيس لائيف ٽائيم اچيومينٽ ايوارڊ ڪافي سال اڳ ڏئي چڪي آهي. آخر ۾ مان اهي جملا لکندس، جيڪي مون سندس وفات تي فيس بوڪ اسٽيٽس تي لکيا آهن: ”افسوس صد افسوس.

سنڌ هڪ سچي ۽ سٺي محقق پر بهتر، ايئن چئجي ته هڪ اداري کان محروم ٿي وئي. گل حسن کلمتيءَ سنڌين کي پنهنجين لکڻين جي ذريعي ڪراچيءَ جي مالڪيءَ جو احساس ڏياريو. ■

کي ياد آيو ته پي تي وي جا جڏهن مختلف بوسٽر لڳايا پئي ويا ته شڪارپور سان شاهه مريد جو بوسٽر پئي لڳو ۽ تي وي تي ان جي وڏي اشتعار بازي پئي ڪئي

وئي جي مقبري کان ٿوري پرتي آهي. موکيءَ جي قبر ٿوري مٿاهين تي ٺهيل هئي. اتي رڳو قبر ٺهيل هئي (پئي دفعي جڏهن الطاف احمد سان گڏجي اوڏانهن وڃڻ ٿيو ته ان قبر جي چوڌاري بلاڪن جون پتون، ڏنل هيون.

پرچت وغيره ڪونه هئي. وري تئين پيري اخلاق انصاريءَ سان اوڏانهن وڃڻ ٿيو ته اها قبر هڪ درگاهه بڻجي چڪي هئي.

اتي ئي گل حسن چيو، ”يار، ڪيون ته زيادتي ٿا. اسان کي پاڻ سان مڏ آڻي متارن ۽ موکيءَ جي قبر تي ڇڙڪائڻ گهرجي ها.“

ان کان علاوه گڏاپ ۾ شاهه عبداللطيف جي تڪيي تي به حاضري پري هئي. خبر ناهي بحريه ٿاڻون جي واڌ کان پوءِ ان جي ڪهڙي حالت آهي؟

سنڌ بيورو آف اسٽيٽسٽڪس ۾ بسنت رت ۾ وڻ پوکڻ جي مهر لاءِ ڦيل تقريبن ۾ مون خاص مهمان طور گل حسن کلمتيءَ کي دعوت ڏني هئي. هن مون کي مان بخشيو. مون سندس باري ۾ تفصيل سان پنهنجي

گل حسن کلمتيءَ جي جوانيءَ جي تصوير

ويا ترازىءِ توري

”جوڳي پنهنجي جوءِ ويا، جهڙ جيئن نيٺ ٿمن...“

گل حسن کلمتي جو وچوڙو جتي سنڌ جي ادبي ميدان ۾ هڪ وڏو سانحو ليکيو اتي دنيا هڪ سني ماڻهو کان به دنيا محروم ٿي ويئي.

چوندا آهن ته، موت سان اڪيون اکين ۾ ملائي بيهڻ دنيا جو ڏکئي ۾ ڏکيو ڪم آهي. جڏهن سڄي سنڌ گل حسن کلمتيءَ لاءِ پريشان هئي، ۽ مطالبو ڪري رهي هئي ته کيس علاج لاءِ ٻاهر موڪليو، تڏهن گل حسن چئي رهيو هو ته، ”مان هاڻ نيڪ آهيان. طبيعت بهتر آهي.“ جڏهن ته کيس خبر هئي ته هي ناسور جان وٺڻ کان سواءِ نه ڇڏيندو. اها بهادري گل حسن کٽڻ آندي؟

ڊاڪٽر غفور ميمڻ

سنڌ جي تاريخي روايتن ۾ اهڙا بهادر ۽ مثيادار ماڻهو پيدا ٿيا آهن، جن پنهنجي ڪم تي فوڪس ڪيو، جان تي نه. هن ڪيترائي ڪتاب لکيا: ”عشق جون ڳليون“، ”ڪالاش“، ”ڪراچيءَ جا لافاني

گل حسن جڏهن ”ڪراچي: سنڌ جي مارئي“ تي ڪم ڪري هڪ ضخيم ڪتاب اسان جي سامهون آندو هو ته، ان وقت ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ کيس ليڪچر ڏيڻ لاءِ گهرايو ويو هو. پنهنجي شخصيت سادي طبيعت وارو ۽ مانيٽو، پر علم جا پندار هن يونيورسٽيءَ سان ونڊيا هئا. مون سان سندس ملاقات وقت به وقت پروگرامن ۾ ٿيندي رهندي هئي. سندس طبيعت مانيٽي، ٿڌي هير وانگر هئي.

پاڻ جڏهن ”سسئي جي واٽ“ تي ڪم ڪرڻ شروع ڪيائين ته ڪيئن نوان انڪشاف ڪيائين ته، سسئي جي واٽ اصلي ڪهڙي آهي، ان جي واٽ کي ڪيئن حڪومت مسمسار ڪري ڇڏيو آهي. پاڻ هر جڳهه تي وڃي ڪري انهيءَ جڳهه جي پرک ڪيائين. ڪيترو وقت سندس انهيءَ تحقيق جا فوٽو شيئر ٿيندا رهندا هئا. ۽ اها به خبر پئي ته انهيءَ کان اڳ ڪيترن گهر ويٺي سسئي جي واٽ تي لکيو آهي. اهڙن ڪاڙهن ۽ جهولن ۾ پاڻ پنڌ ڪندو رهيو سندس ساٿ رخمان گل پالاري به جوڳ ڏيندو رهيو هو به. بابو بڪاري وانگر وڻ جو واس وٺندڙ وڻجارو آهي. تان جو هڪ عاليشان تحقيق اسان جي سامهون آئي. چوڻ ته گل حسن سڄو ۽ حقيقي تحقيق دان هو. نه ته هن کي ڪنهن ڊگري جي لالچ هئي. توهان خود سوچيو، معيار ڪيئن ڳالهائي ٿو؟ ماڻهو چاليهه ڪتاب لکيو گمنام ٿيو وڃن، پر معياري ڪو هڪ به ڪتاب اچي ٿو ته، ماڻهو قوم جو هيرو بڻجي وڃي. کيس نه پي ايڇ ڊيز جي الاؤنس يا سٺي پوسٽ جي لالچ هئي. هن جي تحقيق کي سنڌ ۾ تمام وڏي پذيرائي ملي، پر گل حسن بيمار ٿي پيو. کيس جگر جي بيماري ٿي پئي.

ٻانو قدسيه هڪ دفعو چيو هو ته، ”اسان جنهن سان پيار ڪندا آهيون ان کي نظر به هڻي ڇڏيندا آهيون.“ جوڳي پنهنجي جوءِ ويا، جهڙ جيئن نيٺ ٿمن سخن سامهون ٿيڻ جا، هيٺي منجهه هن سڄو موت مڱڻ، اڌ ڪني آرام لڻ. ■

پاڻ کلندي جواب ڏنو هئائين، ”اسان سڀ ڄت آهيون، ڪومجي ٿو، ڪونقومي.“ اصل ۾ هي ماڻهو قدرن وارو، روايتي اخلاق وارو، لڄ ۽ حياءَ وارو، عزت ڏيڻ وارو ۽ ٻئي کي آڌر ڏيڻ وارو هو. اها ئي کلمتي پروجي جي روايت آهي. کلمتين جي تاريخ به سنڌ جي ڪاري جي تاريخ آهي، جيڪا قبل مسيح کان به اڳ جي آهي. هي مڪران کان ڪيئي بندر تائين سمنڊ جي ڪناري ڪيترا جڳ ڏسيو وينا آهن. گل حسن ”سسئي جي واٽ“ ڪتاب ۾ لکيو هو ته، ”کلمتين سکندر اعظم سان به جنگ ڪئي هئي، ارغونن ۽ ترخانن سان به وڙهيا هئا. هي قوم تاريخ ۾ ويڙهو رهي آهي، پر قدرن ۾ ڏاڍي روايتن جي پاسدار ۽ مڙس ماڻهو آهي.“

گل حسن اهڙين روايتن جو پاسدار هو، انهيءَ ڪري موجوده دور جي جالاڪين، جڳاڙ بازي يا هلڪڙاڻپ کان پري هو، چوڻ ته هو مڙس ماڻهو هو. لاڙ ۾ چوندا آهن، ”مڙس ته پاڳ نه، ته آهي چانهي جو ساڳ،“ معنيٰ مڙس پاڳوند هجي، مالوند هجي، سخي ڏاتار هجي، قدرن وارو هجي ۽ ڳوٺ، راج پاڳ وارو هجي، گل حسن بلڪل ائين هو. هڪ وقت اهڙو آيو جو مٿس الزام لڳا ته، گل حسن چوي ٿو ته، اسان سنڌي ناهيون، بلوچ آهيون. ان وقت سچل گوڏ ۾ هڪ پروگرام ۾ پاڻ جذباتي تقرير ڪئي هئائين ته، اسان سنڌي آهيون، سنڌي ٿي رهنداسين. ماڻهن جي چوڻ سان فرق ڪونه پوندو. هن ثابت ڪري ڏيکاريو ته هو سنڌي هو، جواڳ سڄي سنڌ هن لاءِ سوڳوار آهي. سنڌ جو هر ماڻهو هن لاءِ روئي ٿو اهڙا ئي سنڌي هوندا آهن جيڪي پنهنجي عمل ذريعي سنڌ جي مٽي جو قرض لاهيندا آهن.

ڪردار، ”سنڌ جا سامونڊي ٻيٽ“ ۽ ”ڪراچي جون رهائشي اسڪيمون“ وغيره، پر کيس شهرت ان وقت ملي، جڏهن پاڻ ”ڪراچي: سنڌ جي مارئي“ لکيائين.

هر شيءِ پيرو پڇڻو آهي هر شيءِ اچڻي وڃڻي آهي موت اٿل آ موت اٿل آ.

گل حسن جڏهن سنڌ جي تاريخ تي ڪم ڪرڻ شروع ڪيو ته ان وقت کيس ڪيترن تنقيد نگارن کي به منهن ڏيڻو پيو هو. چوندا آهن ته صحيح علمي ۽ سڄي ماڻهو جا دشمن به گهڻا ٿيندا آهن. ”الا ڏاهي مَر ٿيان، ڏاهيون ڏک ڏسن.“ پر گل حسن جي شخصيت جو اهو ڪمال آهي جو هن دشمنن کي به دوست ٺاهي ڇڏيو، چوڻ ته هن جو مقصد ڪم ڪرڻ هو. دنيا ڌاري ۾ الجھڻ نه هو.

گل حسن جڏهن ”ڪراچي: سنڌ جي مارئي“ تي ڪم ڪري هڪ ضخيم ڪتاب اسان جي سامهون آندو هو ته، ان وقت ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ کيس ليڪچر ڏيڻ لاءِ گهرايو ويو هو. پنهنجي شخصيت سادي طبيعت وارو ۽ مانيٽو، پر علم جا پندار هن يونيورسٽيءَ سان ونڊيا هئا. مون سان سندس ملاقات وقت به وقت پروگرامن ۾ ٿيندي رهندي هئي. سندس طبيعت مانيٽي، ٿڌي هير وانگر هئي. پاڻ هميشه پيار ۽ پاپوه سان ملندو هو. هڪ دفعو مون کائڻس پڇيو هو ته، ”گل حسن، تون پنهنجي طبيعت ۾ ايترو سادو آهي، جو لڳندو آهي ته جٽ آهي، پر توت ته علمي پندار آهي.“

گل حسن کلمتي ڪراچيءَ جي زندهه انسائيڪلوپيڊيا هو

نصير سومرو

ڪتاب آهي، جنهن جو (سنڌي مان انگريزي ۾ ڪيل ترجمو امجد سراج جي ڪريڊٽ تي آهي). ان جو پهريون ڇاپو ڪاچو پبليڪيشن طرفان آندو ويو هو (اهو سنڌ سلامت جي آنلائن ويب سائيٽ تي موجود آهي) ۽ ٻيو ايڊيشن نئون نياپو طرفان ڇپجي پڌرو ٿيو. ٻئي ايڊيشن جا ڳچ پروف مون کان چيڪ ڪرايا ويا هئا.

گل حسن کلمتيءَ کي ڪراچيءَ جي زندهه انسائيڪلوپيڊيا جي لقب سان نوازيو ويو ۽ واقعي اهو اعزاز کيس ئي سونهي ٿو. ■

وضاحتِي شاهديون معتبر ليکجن ٿيون. شاه جي رسالي ۾ سامونڊين جي آبي سفرن ۽ سنڌ گهريلو جيون چرتر جو تذڪرو ڪراچيءَ جي تاريخ جو سرچشمو آهي. مورڙي جي رزميه ڪردارن، موڪي جو مٿاڻو، متارن نالي پرھ پياڪن جي ڪهاڻي، مومل جي ٻانهي ناتر ۽ سندس ڏيڻن جا نالا، جيڪي اڄ به ڪراچي جي ديهن تي رکيل ملن ٿا، انهن ۽ پڻ ٻين ڪهاڻين کي، گڏاپ ڄاڻي، اورچ مورخ ۽ ايڪٽوسٽ گل حسن کلمتيءَ دستاويزي شڪل ڏني. اهو دستاويز ”ڪراچي: سنڌ جي مارئي“ نالي ضخيم

ڪراچي جي ماڳن، مڪانن ۽ متعلق ڪردارن جون ڪهاڻيون ڪيترن ئي ڏيهي پرڏيهي سياحن، محققن ۽ شاعرن پنهنجن پنهنجن لاڙن آڌار تي رٿائن اوسار پئي ٻڌايون آهن، پر مڪاني (Indigenous) روايتن، دستاويزي انگن اکرن ۽ قديم آثارن جون خود

”ڪوئي راهي گم نٿو ٿئي. رستو ڪٿي به نٿو ڪٿي.
رستو به سچ آهي، راهي به سچ آهي۔“ شيخ اياز

موڪي ۽ متارن جو پاڙيسري

استاد لغاري

جڏهن به مان ڪنهن محبوب ماڻهوءَ جي مرتبي تي لکندو آهيان، ته دل ۾ قلم ٻوڙي لکندو آهيان. هيءُ جو اسان جو گلاب جي گلن جهڙو پيارو مُرڪندڙ ماڻهو، محترم گل حسن ڪلمتي صاحب اوچتو موڪلائي ويو آهي، ته اهڙي موڪلائيءَ بابت شيخ اياز جا ٻه ٻول ياد اچن ٿا پيا:

”گل ٿڙن ٿا چڻي وڃن

جي لئي،

مدعا ۽ صبا خدا معلوم!

موج خواب تي روان آهيون.

انتها آ، نه ابتدا معلوم!”

گل حسن ڪلمتي صاحب سان منهنجي ملاقات 09 آڪٽوبر 2010ع تي گڏاپ وڙ ٿي. اٽڪن ۽ منهنجو فرزند اياز علي لغاري، موڪي ۽ متارن جا ماڳ مڪان ڏسڻ ۽ ان تي ڪجهه تحقيق ڪرڻ جي مقصد سان وٽس وياسين. سپر هاءِ وي تي قائم بقاء اسپتال جي سامهون، ڪراچي ٽول پلازہ تي لهي، ساڻس رابطو ڪيوسين، ته ٿورڙي ئي دير ۾، پنهنجي پوتوهار جيپ ۾ اچي پهتو. چانهه پاڻي پيئڻ کان پوءِ سڀ کان پهريان متارن جي ماڳ ”نارا ٿر ٽڪري“ تي وٺي هليو. متارن جي مزارن جي ماڳ، دور، اهڃاڻ ۽ تصويرن کان پوءِ موڪيءَ جي مڻخاني تي آياسين. هن ماڳ کي علائقي جا ماڻهو ”ڪافرن جا گهر“ ڪوٺين ٿا. اسان ديوي جي گهاتن جهڳٽن ۾ ڪيتريون ئي گوهيون گهٽون ڏٺيون، پوءِ به موڪيءَ جو مڻخانو گولي نه سگهياسين. پٿريل پيلي راڻي ۾، قديمي ڪوڏ، سڙيل گريل سبون ۽ ٿلهين ٺلهين ٺڪرين جا ٽڪرا جامر ڏسڻ ۾ آيا.

اسان جو آخري ٺڪاڻو موڪيءَ جي مزار مقرر هيو، جتي هڪ ٺوٺو سُڪل وڏ جي هيٺان ڪجهه گگهيون، صُراحيون، ڏنگيون ۽ گجهريون رکيل هيون. موڪيءَ جي مزار تي سندس نالي وارو لکيل ڪوبه ڪتبو ڏسڻ ۾ نه آيو. ڏکڻ جي نيم گرم هوا سُوست ڪري رهي هئي. ديوي جي وچو وچ، ڪاري ڌامر سان جوڙيل، ڪاريهر نانگ وانگر ور وڪڙ کائيندڙ روڊ وچاڀا پيا هئا. موڪيءَ جي مزار ۾ سان هڪ عدد ننڍڙو قبرستان به موجود هو، جنهن ۾ ٻين ذاتين کان علاوه خاصخيلي ذات جا ماڻهو به مدفون هئا. موڪيءَ جي ماڳ کان موڪلائي گل حسن ڪلمتي صاحب جي ڳوٺ ”حاجي عرضي بلوچ“ ۾ سندس اوطاق تي اچي، ٿڌو پاڻي پي ٿڪ ڀڳوسين.

مون محترم گل حسن ڪلمتي صاحب کي پنهنجو شاھ جي رسالي جو سرائيڪي ٻوليءَ ۾ ڪيل منظوم ترجمي وارو ڪتاب ”شاھ دا رسالا“ تحفو ڪري ڏنو. گل حسن ڪلمتي صاحب مون کي پنهنجا ٽي عدد ڪتاب ”ڪراچي: سنڌ جي مارئي“، ”گڏاپ جا گل“ ۽ ”برف جو دوزخ“ شوڪڙيءَ طور ڏنا. ان بعد هيءُ ڪچهريءَ جو ڪوڏيو ۽ محفل جو مور ماڻهو، اسان کي پنهنجي پوتوهار گاڏيءَ ۾ کڻي واپس ڪراچي ٽول پلازہ تي ڇڏڻ آيو. کانئس محبت سان موڪلائي، پنهنجي ماڳ موٽي آياسين. بعد ۾ اسان جو فون تي رابطو رهندو آيو. ڪتاب ”موڪي متارا“ جي تياريءَ بابت آئيڊيا ڏنائين ته، ”مذڪوره ڪتاب ۾ موڪي ۽ متارن سان منسوب اهي سمورا بيت به شامل ٿيڻ گهرجن، جيڪي وقت جي سڀني صوفي ٿوري نون شاعرن چيا آهن.“ پوءِ مون ايئن ئي ڪيو.

سندس ڪتاب ”ڪراچي: سنڌ جي مارئي“ جي مطالعي مان به مون کي، موڪي ۽ متارن جو مذڪور معلوم ٿيو ۽ ڪافي سارو مواد ملي ويو. ان مواد کي مون پنهنجي ڪتاب ۾ گل حسن ڪلمتي صاحب جي نالي، حوالن ۽ صفحن جي نمبرن سميت شامل ڪيو. مطلب ته منهنجي تحقيقي ڪتاب ”موڪي متارا“ ۾ گل حسن ڪلمتي

صاحب جو تحقيقي پورهيو به شامل آهي. ڪوٽ غلام محمد (اڳوڻو جيمس آباد شهر) جي هڪ ليکڪ محترم محمد محسن خاصخيلي صاحب منهنجي ڪتاب ”موڪي متارا“ تي تنقيد ڪرڻ ۽ چوه چنڊڻ جو هڪ سلسلو شروع ڪري ڇڏيو. سندس چوڻ هو ته، ”موڪي ذات جي خاصخيلي هئي.“ ۽ پيو هي ته ”استاد لغاري، گل حسن ڪلمتيءَ جي ڪتاب ’ڪراچي: سنڌ جي مارئي‘ مان مواد چوري ڪيو آهي.“ وغيره وغيره. جيئن اڄڪلهه ٿيندو آهي يا ٿي رهيو آهي، ته هڪ اديب ٻئي اديب کي برداشت ڪرڻ لاءِ هرگز تيار ناهي، يعني حسد، ساڙ، بغض ۽ اندر جي باھ ڪڍندو رهندو آهي. هڪ ڏينهن اوچتو ان جي جواب ۾ محترم گل حسن ڪلمتي صاحب جو آرٽيڪل اخبار ۾ آيو ته، ”استاد لغاري منهنجو ڪوبه مواد چوري ناهي ڪيو. تحقيق ۾ ٻين ڪتابن تان حوالا ڪيا آهن. استاد لغاري جيڪا به سُئي منهنجي ڪتاب مان ڪئي آهي، ان جا هن مڪمل حوالا ڏنا آهن. استاد لغاريءَ تي الزام اڃا، من گهڙت ۽ هڪ طرفا آهن.“ (ڏسو روزاني تعبير سنڌ ڪراچي، جمعو 11 اپريل 2014ع). اهو ڏينهن اهو شينهن. تنقيد نگار منظر تان جو غائب ٿيو، ته اڄ سوڌو مون کي وري نظر ناهي آيو.

گل حسن ڪلمتي ۽ استاد لغاري موڪي ۽ متارن جي قبرن تي.

محترم گل حسن ڪلمتي صاحب جو نالو صدارتي ايوارڊ لاءِ ڪيترائي ڀيرا اسلام آباد مان تجويز ٿي آيو، پر اسان جي ادارن ۾ ويٺل خود ساختہ اعليٰ اديبن، سندس نالو لسٽ مان خارج ڪرايو، جنهن جو جيترو به افسوس ڪجي، اهو گهٽ آهي. ”مون کي تاريخ پڪ ڏني آهي،“ ته محترم گل حسن ڪلمتي صاحب کي صدارتي ايوارڊ هڪ ڏينهن ضرور ملندو. ان کي ڪير به روڪي نٿو سگهي. البت اها عزت افزائي، سندس جيئري ڪئي وڃي ها، ته ڪيڏو نه چڱو ٿئي ها. بقول ايوب کوسي جي:

سلسلا سڀ سوڳواريءَ تي کُٽا.

عشق پنهنجا اشڪباريءَ تي کُٽا.

يادگيرين ۾ ويون شامون چڻي،

ڏينهن ڏاڍي بيقراريءَ تي کُٽا.

فاصلن جي قهر جو آهي ڪمر،

درد اڪثر دل اجاريءَ تي کُٽا.

الوداع يا گل حسن ڪلمتي صاحب! ”مون نه ڄاتو ته اِي سج جهڙا پرين! روز پاتا پئي تولڪي لپٽڙا!“ ۽ شيخ اياز ايش ۾ چئي ويو آهي ته، ”موت هڪ موڙ آهي، جتان راهي نظر مان گر ٿي ويندو آهي. موت هڪ موڙ آهي، رستي جي پڇاڻي ناهي. رستو جو اڪٽ آهي، اُٺت آهي، اڳتي آهي ۽ اڳتي کان اڳتي آهي. تون جو موڙ تان مڙي ويو آهين، مان تنهنجي پيرن جو پڙ لاءِ ٻُڌان ٿو. پير جي وڃي رهيا آهن، اڳتي وڃي رهيا آهن. اڳتي کان اڳتي وڃي رهيا آهن. ڪوئي راهي گم نٿو ٿئي، رستو ڪٿي به نٿو ڪٿي. رستو به سچ آهي، راهي به سچ آهي.“ ■

ustadlaghari333@gmail.com

ملير جي ڳوٺن ۾ لائبريريون قائم ڪرائڻ ۾ گل حسن ڪلمتي جو وڏو ڪردار هو

ملير جي مٽيءَ مان جنم ورتل گل حسن ڪلمتي کي شاگرديءَ واري زماني کان ادب سان دلچسپي ۽ لکڻ پڙهڻ جو شوق هو. هن گڏاپ کان ڪراچي يونيورسٽيءَ تائين سفر ڪري تعليم حاصل ڪئي. ان بعد ضلع ڪائونسل ڪراچيءَ ۾ پبلڪ رليشنس آفيسر جي عهدي تي رهندي به هن پنهنجو ادبي سفر جاري رکيو. اتي هيءُ ضلع ڪائونسل طرفان نڪرندڙ ادبي رسالي ”ماهوار ماروڙا“ ۾ ٻانهن پيلي ٿيو ۽ ڪراچي مان نڪرندڙ ٻين رسالن ۽ اخبارن کي اشتهار وٺرائي ڏيڻ سان گڏ انهن جي مالي سهائتا پڻ ڪندو هو.

هن ضلع ڪائونسل ڪراچيءَ جي حدن ۾ ايندڙ ڪافي ڳوٺن ۾ لائبريريون قائم ڪرائڻ لاءِ پڻ ڪوششون ورتيون. هن نه صرف انهن لائبريرين جون عمارتون ٺهرائي ڏنيون پر انهن کي هڪ هزار ڪتاب به ضلع ڪائونسل طرفان وٺرائي ڏنيون.

ملير جي ڳوٺ سومار ڪنڊاڻي ۾ پروفيسر محمد ابراهيم خاصخيليءَ جڏهن عثمانيه لائبريري قائم ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو ته، ضلع ڪائونسل ان جي عمارت به ٺهرائي ڏني، ته ان لاءِ ڪتاب به ڏنا هئا. ۽ اهو سچو ڪم گل حسن ڪلمتيءَ جي نگراني ۽ ذاتي دلچسپي جي ڪري ٿيو هو.

گل حسن ڪلمتي جا ٻارهن کان مٿي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن، اڃان به سندس گهر ۾ پنجن کان وڌيڪ ڪتابن جو مواد تيار پيل آهي. پروفيسر اعجاز قريشيءَ جڏهن پنهنجو ڪتاب ”ڪراچي جو ڪيس“ تيار ڪيو هو ته هن ان جي مهاڳ لکڻ جي ذميواري گل حسن ڪلمتي تي رکي وئي.

خاصخيلي لطيف راولاڻي

ملير ۾ ڪوبه سياسي ۽ سماجي ميڙاڪو ٿيندو هو ته، گل حسن ڪلمتي ان جو اهم حصو ۽ اڳواڻ طور تي ان ۾ شرڪت ڪندو هو. ملير جي اهڙين سرگرمين ۾ گل حسن سڀ کان اڳرو نظر ايندو هو. جيئن ته هي پاڻ هڪ متحرڪ ڪردار هو، تنهن ڪري ئي ملير جا علم ۽ ادب جا ڄاڻو ۽ شاھ جا پارڪو سندس ٻانهن پيلي ٿي بيٺا هئا. انهن جا نالا ته گهڻا آهن، پر خاص طور تي ملير بچايو اتحاد جو باني سيد خدا ڏنوشاه، شاھ جو پارڪو پروفيسر رحمان گل پالاري ۽ سماجي اڳواڻ غلام رسول بلوچ انهن ۾ نمايان آهن.

گل حسن ڪلمتيءَ ڪراچيءَ جي تاريخ لکڻ کان پوءِ سمنڊ جو رخ ڪيو ۽ اتي به تحقيق ڪئي. سمنڊ ۾ گر ٿيل بيتن جي تلاش ۾ به هي نڪري پيو هو اتي سامونڊي سونهان، يونس خاصخيلي ۽ ايوب شان ساڻس گڏ رهيا.

تاريخ ۽ تحقيق جو سفر ته جاري رهندو آهي، پر گل حسن ڪلمتيءَ جو خال اسان وٽ هميشه جي لاءِ رهجي ويو. تنهن هوندي به سندس ڪتاب اسان جي ۽ ايندڙ نسلن جي رهنمائي ڪندا رهندا. ■

latifraviani@gmail.com

منهنجو اڻڌنل رهنما

17 مئي 2023ع جي صبح جو جيئن ئي فيس بوڪ ڪولير ته اندر مان درد جي هڪ دانهن نڪتي ۽ ان ئي ويل انا لله وانا اليه راجعون جا لفظ چير ته گهرواريءَ پڇيو، خبر ته آهي؟ ڇا ٿيو آهي؟ ”ڪيس ٻڌاير ته، ”اڄ گل گذاري ويو؟“

”ڪهڙو گل؟“

چير، ”سائين گل حسن ڪلمتي، جيڪو ڪجھ عرصو اڳ بيمار هيو ۽ ڊاٽواسپتال، ڪراچيءَ ۾ زير علاج هيو، اهواج صبح جو گذاري ويو.“ جنهن تي هن کي به ڏاڍو ڏک ٿيو.

گل حسن ڪلمتي منهنجو اڻڌنل اديب ۽ تاريخي ماڳن بابت رهبر ۽ رهنما هيو، جنهن کان سدائين ميسينجر تي معلومات وٺي ڪراچي ۽ لسٻيلي وارا تاريخي ماڳ گهمڻ ويندو هوس ته، ڪا به پریشاني ۽ ڏکيائي نه ٿيندي هئي. ۽ هو به ڪڏهن به ڄاڻ ڏيڻ ۾ ڪو عيب، عار يا وڌائي محسوس نه ڪندو هيو. هونئن به هن ۾ ڪا وڌائي ۽ آڪڙ ڪين هئي. بلڪل سادو، سچو، ڪرو ۽ منسلز انسان هيو. سائين گل حسن رڳو ڪراچي شهر جي ماضيءَ کي ئي زنده نه ڪيو، پر هن لسٻيلي، بلوچستان ۾ موجود تاريخي ماڳن مڪانن کي به زندگي اربي. ايترو ئي نه، پر گل حسن صاحب شاه لطيف جي بيتن جي روشنيءَ ۾ پنهل پويان ويندي سسئيءَ جي پنيور کان وندر ۽ وندر کان سنگهرپت تائين جي سفر کي ”سسئيءَ جي واٽ“ ڪتاب ۾ امر ڪري ڇڏيو. اهڙو ڪم هن کان اول ڪنهن به ٻئي سنڌي تاريخدان ۽ محقق نه ڪيو هو، ڇو ته اهو ڪتاب سفر ڪندي ۽ سسئي جا پيرا کڻندي ڪلمتي صاحب ۽ سائين رحمان گل پالاري صاحب گڏجي لکيو هو. هاڻي گل حسن ڪلمتيءَ جو ڇڏيل ڪم ڪير ڪندو به اٿئي نه؟ ■

مهر فقير

ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي جي وڇوڙي جا 53 سال

شمر حيدر جتوئي

اڄ سنڌ جي عظيم هاري ۽ قومي اڳواڻ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جي 53هين ورسي آهي. 21 مئي 1970ع تي جسماني طور تي اسان کان جدا ٿي ويل ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي اڄ به پنهنجي پنن تي چڙيل فڪر جدوجهد، ڪردار ۽ ڪتابن وسيلي زندهه آهي.

ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جي جدوجهد تي هڪ نظر وجهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته هن پنهنجي معاشري ۾ موجود طبقاتي نظام جي خلاف ۽ هر قسم جي اوج نيچ

جي خلاف هڪ اهڙي جدوجهد ڪئي، جو ان وقت جون وڏيون سياسي شخصيتون به ڪامريڊ سان قربت رکڻ ۾ فخر محسوس ڪنديون هيون. پنهنجي ڪردار ۾ شفاق ۽ بي ڊپا هي اڳواڻ هڪ واضح مقصد کڻي اڳتي وڌيا هئا ۽ جن پنهنجي جدوجهد ذريعي اهر ڪاميابيون پڻ ماڻيون هيون. ڪامريڊ جتوئي جاگيردارن، وڏيرن ۽ ڪارخانيدارن وٽ غلام بڻايل هارين ۽ مزدورن کي، انهن جي قيد کان آزادي ۽ سندن حق ڏيارڻ جي لاءِ جدوجهد ڪئي. ڪامريڊ جتوئي جي ٿي جدوجهد جي نتيجي ۾ هارين کي 50 لک ايڪڙ زمين ملي، ٽيننسي ايڪٽ پاس ڪرايائين، ڪوٽڙي بئراج جي زمين

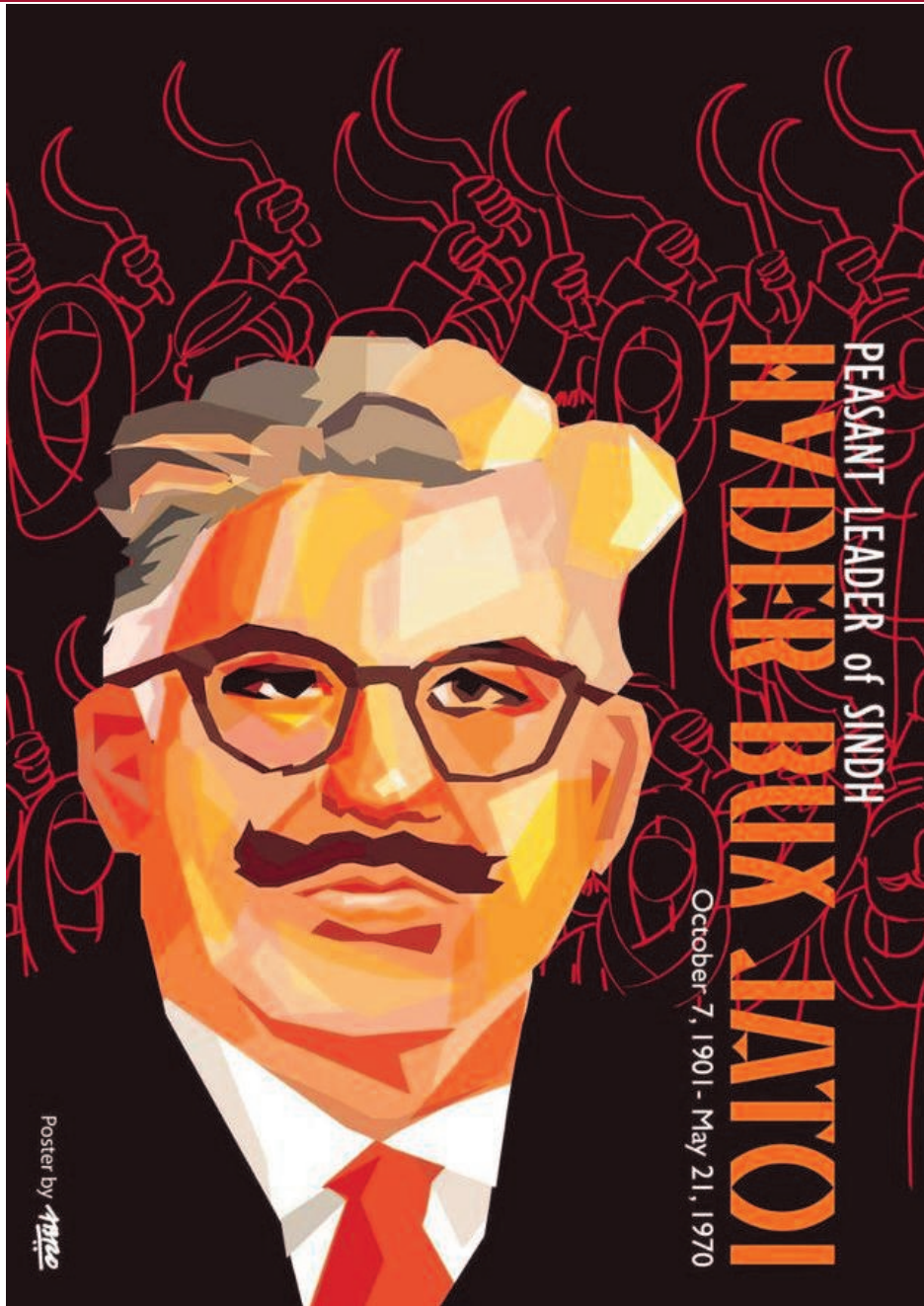
لاءِ تحريڪ هلائي هزارين هارين کي زمين ڏياريا ۽ ون يونٽ توڙائڻ ۾ به ڀرپور ڪردار ادا ڪيائين.

ڪامريڊ جتوئيءَ کان هارين جي تڪليف ڏني نه ٿيندي هئي، تڏهن ئي ته هن پنهنجي آسپاس ڦهليل فڪري سچائيءَ کي پنهنجي سوج ۽ فڪر جو محور بنايو ۽ حقيقي حقدارن جي سياست ڪئي. هن جو اهو فڪر هو ته، اهو نظام، جنهن ۾ پورهيت، مزدور ۽ غريب بکيو هجي، اهو نظام، جنهن ۾ بيڪار ۽ بدڪار دولت جي ڪري شريف هجي ۽ محنت ڪش ڏليل هجي، جتي انسانيت جي بيحرمني ٿيندي هجي، اهڙي نظام کي بدلائڻ لازمي آهي.

هي انسان دوست، هارين ۽ مزدورن جو غمخوار، شاگردن جو رهنما ۽ ڌرتيءَ جو فدائي هو. هن هاري ناري، ڪڙمي ڪاسبي، مزدور ۽ محنت ڪش جي عظمت جو نعرو هنيو هو ۽ ان لاءِ ڏينهن رات جدوجهد ڪئي هئي. هن سنڌ جي پورهيتن کي هر قسم جي ڦرلٽ کان چوٽڪارو ڏيارڻ لاءِ پنهنجي هڪ وڏي نوڪريءَ کي نوڪر هڻي عملي ميدان تي اچي هڪ وڏي جدوجهد ڪئي. نتيجي ۾ جيل ڪاٽيائين، مالي نقصان سٺائين، پنهنجي جان جو ڪي ڀر وڌائين... ايستائين جو پنهنجيءَ صحت جي به ڪا پرواهه نه ڪيائين.

ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جي شخصيت سازيءَ ۾ سندس والدين جو ڏوھت هو. انهن کان ئي هن هوشياري، قابليت، سچائي، خلوص، محبت ۽ معصوميت حاصل ڪئي هئي. هو سونهن جو مجسمو ۽ محبت جو پرچارڪ هو. هو سماج ۾ پيار، محبت، پائينچارو ۽ برابري چاهيندو هو. ۽ ان سان گڏ سماج ۾ حسن ۽ خوبصورتيءَ جي خلاف ڪم ڪندڙن کان نفرت ڪندو هو. هو هڪ هيرو هو، جو اهر هو، جنهن پنهنجيءَ سنڌ ڌرتيءَ سان بيحد محبت ڪئي هئي. هيءُ هڪ همت وارو، ايشار جو پيڪر، پر خلوص دل جو مالڪ، انسان دوستيءَ سان سرشار، سچو، بي ڊپو، حقيقت پسند، اعليٰ تعليم يافتو ۽ عظيم انسان هو. هو سنڌ جو عاشق هو.

ڪامريڊ جتوئي جي جذبي ۾ نيڪي، سچائي ۽ پلائي هئي. هن پنهنجين خواهشن ۽ آرام کي ختم ڪري ڇڏيو هو. هو پنهنجي دور جو سقراط هو. ”سلازم آهي اهڙي هستيءَ کي، جنهن انگريزن جي دور جي اهر، ڪليڪٽر واري آرامده ڪرسي ڇڏي هارين سان پٽ تي ويهڻ قبوليو هو. هو اڄ به زندهه آهي... اهڙا ماڻهو شيخ اياز جي لفظن ۾ ”مرڻا ناهن هوندا، پراهي روپ مٽائي ورڻا هوندا آهن.“ ■

پوسٽر خدا بخش ابڙو

”جام محبت پيئي سنڌ“

ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي جدوجهد جي علامت هو. هو غريب جو ساٿي، ۽ انهن جو اڳواڻ هو، جنهن خاص طور پنهنجي زرعي معاشري جي هڪ اهر حصي... هاريءَ کي ان جا حق وٺرائي ڏيڻ لاءِ وڏي جدوجهد ڪئي. هو رڳو سنڌ نه، پر سڄي ملڪ جي اڳواڻن مان هڪ هو. هن جي هاري جدوجهد جو دائرو رڳو هارين جا جلسا جلوس ۽ ڪانفرنسون ڪرڻ نه هو، پر پنهنجي مقصد جي حاصلات لاءِ هن ”هاري حقدار“ نالي سان اخبار به ڪڍي ته، مضمون، پشمنگليت به لکيا ته شاعري به ڪئي.

جديد سنڌ ۾ جيڪڏهن ڪنهن کي، منهنجي نظر ۾، پهريون عوامي شاعر چئجي ته اهو ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي هئو. هن جي شاعري اڄ به جڏهن خاص طور جيبي زرين بلوچ جي آواز ۾ جيڪا ڳايل آهي، اها ٻڌجي ٿي ته محسوس ٿئي ٿو ته هيءُ ته وڏو شاعر هو. پٽائي سائينءَ چيو هو: ”سائينر سدائين ڪري مٿي سنڌ سڪار“ ۽ ڪامريڊ جتوئي چيو، ”جام محبت پيئي سنڌ.“ ڏٺو وڃي ته ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جي جدوجهد رڳو هاري حقن تائين محدود نه هئي، پر هن ته سنڌ جي حقن جي لاءِ به جدوجهد ڪئي، جن ۾ خاص طور تي ون يونٽ توڙڻ خلاف ڪامريڊ جتوئي جي جدوجهد هميشه ياد رکي ويندي. ■... ابو عني

شاعري گڏ هجي ته آڪاش انصاري جهڙي شخصيت ٺهي ٿي. اهڙي شخصيت جنهن جي من و ذهن ۾ ڪٿي ته اهو تخليقي مقام هوندو، جتان اعليٰ شاعريءَ جو جهڙو ڦٽي ٿو.

شاعر

غلام نبي سومرو

اسان جو تعلق جيتوڻيڪ ايترو گهرو به نه آهي، ۽ انهيءَ کي روز ملڻ ۽ ڳالهائڻ وارو تسلسل به نه آهي. ان ۾ يقيناً منهنجي پنهنجي طبيعت جو به دخل آهي، پر هتي ڳالهه منهنجي نه آهي، آڪاش انصاري جي آهي. شاعر جو صرف نالو لکڻ: ”آڪاش انصاري“ ئي منهنجي لاءِ ڳري ڳالهه آهي. انهيءَ کانپوءِ سندس تشخص ۽ تخليقيت کي بيان ڪجي، جنهن جي وس ۾ هجي ته اهو بيان ڪري. آئون ته سردست ڪجهه يادن کي آواز ڏيڻ ٿو چاهيان ۽ ساڻس ٿيل ملاقاتن جو ذڪر ۽ پنهنجي خوشنصبي کي قلمبند ڪرڻ ٿو چاهيان.

آڪاش انصاري سان ملڻ ۽ کيس سامهون ڏسڻ منهنجي لاءِ هڪ طرح جي نظر نوازي آهي. اهڙو شخص جنهن سان تعلق کي 45 کان مٿي سال ٿيا آهن، جڻ پوري ڄمار. مون کي هن سان ملي هميشه خوشي ٿي آهي. هن شاعر جي شاعري ته درد ۽ رومان سان ڀري پئي آهي، پر شخص آڪاش سان ملڻ ته پيو کلي. جڏهن اسين پهريون ڀيرو ملياسين هئاسين، تڏهن به ائين هو ۽ اڄ به ائين آهي. ڪجهه مهينا اڳ اسان پورا به ڏينهن گڏ هئاسين. جڏهن شاعر حيدرآباد لٽريچر فيسٽيول جي تقريبن ۾ شرڪت لاءِ آيو هو، پئي ڏينهن هو گهڻو متحرڪ هو ۽ آئون ساڻس پئي مليس. ۽ هو پئي کليو هاها... تهڪ ۽ مرڪ جي نه بيهندڙ لهر هئي... شاعر مون کي ظاهر بظاهر خوش نظر اچي رهيو هو. خوش به ۽ پرجوش به. عاشقان آڪاش کي پيو ڇا گهرجي. انهيءَ لٽريچر فيسٽيول ۾ جتي مختلف موضوعن تي سيشنز هئا، اتي شاعر جي سيشن جو عنوان Meet with Dr. Akash Ansari هو. انهيءَ سيشن تي اچيو، انهيءَ متعلق ڳالهه ڪبي.

اسان جو تعلق جيتوڻيڪ ايترو گهرو به نه آهي، ۽ انهيءَ کي روز ملڻ ۽ ڳالهائڻ وارو تسلسل به نه آهي. ان ۾ يقيناً منهنجي پنهنجي طبيعت جو به دخل آهي. هڪ گريزمن وٽ هميشه پئي رهيو آهي، پر هتي ڳالهه منهنجي نه آهي، آڪاش انصاري جي آهي. شاعر جو صرف نالو لکڻ: ”آڪاش انصاري“ ئي منهنجي لاءِ ڳري ڳالهه آهي. انهيءَ کانپوءِ سندس تشخص ۽ تخليقيت کي بيان ڪجي، جنهن جي وس ۾ هجي ته اهو بيان ڪري. آئون ته سردست ڪجهه يادن کي آواز ڏيڻ ٿو چاهيان ۽ ساڻس ٿيل ملاقاتن جو ذڪر ۽ پنهنجي خوشنصبي کي قلمبند ڪرڻ ٿو چاهيان. ان سان گڏ هڪ اتفاق به بيان ڪندس، جنهن جو پنهنجو حسن آهي.

اتفاق اهو آهي ته شاعر ۽ آئون همعصر آهيون. تعليم ۾ به ۽ تحرير ۾ به. خيال ۽ آدرش ۾ ويجهڙائي، ماڳ ۽ مڪان به ساڳيا. اهو ته اتفاق جو حسن آهي جو شاعر ۽ مون کي ساڳيو زمانو مليو آهي، پر هو اسان سڀني ۾ بختاور آهي جو هن کي شاعري ملي. جيتوڻيڪ زمانو ساڳيو آهي، پر انهيءَ ۾ هن جو مقام ڌرتيءَ جي سموري پڪيڙ تائين آهي ۽ انهيءَ جي بلندي آسمان تائين. شاعري گڏ هجي ته آڪاش انصاري جهڙي شخصيت ٺهي ٿي. اهڙي شخصيت جنهن جي من و ذهن ۾ ڪٿي ته اهو تخليقي مقام هوندو، جتان اعليٰ شاعريءَ جو جهڙو ڦٽي ٿو. شاعريءَ جو جهڙو موسيقيءَ جي نڌيءَ سان گڏجي وڃي ٿو. شاعري ۽ موسيقي جي نڌي جيڪا ابتدا کان آهي، سڀني معلوم زمانن ۾ رهڻي آهي. اعليٰ شاعريءَ جي تخليق آڪاش انصاري جهڙن شاعرن جو نصيب آهي، نه ته موزون طبيعت شاعر گهڻا آهن. پر شاعري، جا ماڻهن سان ڪلام ڪري ۽ انهن جي دلين تي دستڪ ڏئي، اهڙي شاعري ئي شاعري هجي ٿي ۽ اهڙا شاعر ئي شاعر هجن ٿا. هن جي شاعري انهيءَ عمدگيءَ جي ڳاڙهي ۾ اچي ٿي.

1970 ع جي ڏهاڪي جي پڇاڙي وارن سالن جي ڳالهه آهي ته مون کيس لياقت ميڊيڪل ڪاليج ڄامشورو ۾ ڏٺو، جتي سنڌي شاگرد تحريڪ جي ڪاميٽنگ هئي، جتي هو اکين ۾ انقلاب جا خواب سڃاڻي گهڻو متحرڪ هو. ڪاش ڪوئي انهيءَ جوان سال شاگرد آڪاش انصاري کي ڏسي ها، هن جي اکين ۾ جا تصوير ٺهي ها. اها ڪجهه هيئن هجي ها: جوانيءَ شاعري ۽ انقلاب جي سرخ گلابن ۾ ويڙهيل سرخ سوري جو منظر.

1980 ع جي ڏهاڪي جي شروعات جو زمانو آهي. انهيءَ وقت ۾ آئون به اتي موجود آهيان ۽ موجود آهن هڪ ئي وقت تي غير معمولي شاعر: نور محمد سومرو، ڪنول لاهڻو ۽ آڪاش انصاري. Muses (يوناني ڏندڪٿا موجب Muses، علم، فن ۽ سائنس جي ديوي آهي)، انهن تي مهربان آهي. پئي طرف ائين به آهي جو انهن ٽنهي شاعرن جو ترنم چوڌاري گونجي رهيو آهي. اسين سڀ پڙهندڙ، پڙندڙ ۽ شاعريءَ سان عشق ڪندڙ خوش آهيون. سنڌيءَ ۾ هڪ نئين طرح جي شاعري، جنهن کي دل چوڻ لاءِ آهي ٿي، پر سماج ۾ جيڪو انبياءَ آهي انهيءَ سان نه ٺهڪڻ ۽ نه ٺهڻ به آهي. سبب انهيءَ جو اهو آهي ته فضا ۾ بارود جي ٻوڙ آهي. ملڪ ۾ آمريت جو راج آهي، شاعر انهيءَ نراج جي سامهون صف آرا آهن. اهي نوجوان آهن، سندن رڳن ۾ ڊوڏندڙ رت ۾ شاعرانو آواز ۽ رومانيت آهي. اندر جي آواز ۽ انبياءَ جي خلاف انساني پڪار تي هو گيت ڳائي رهيا آهن. آڪاش انصاريءَ جو آواز انهن سڀني ۾ چٽو ۽ وڏي سڌ وارو آهي، انهيءَ ڪري به ته شاعر نظريي جي سياست ڪري رهيو آهي، جيئن هيءَ سماج استحصال کان پاڪ ٿي مجسم خيري ٿي وڃي. هو وروڌي گيت به چئي رهيو آهي ۽ جيل به

آڪاش انصاري

شخص کان پڇيو: ”زندگي ڇا آهي؟“ هن جڻ منهنجي سوال کي زير غور آندو. ڪجهه وقت خاموش رهي، جواب ڏنائين: ”زندگي پنهنجو سفر به پاڻ آهي ۽ پنهنجي منزل به پاڻ آهي.“ اڄ مون کي لڳي ٿو ته آڪاش جي زندگيءَ کي هڪ سفر ته لازمي آهي ۽ وري سندس شاعريءَ جي نڌيءَ واري روانيءَ کي هزارين مسافريون ۽ منزلون به آهن. اعليٰ شاعري جي هر مسافري گلن جي باغ ڏانهن انهيءَ جو سفر آهي. هر منزل تي انهيءَ کي گلاب خاص جي خوشبو آهي. اهڙي شاعري ۽ اهڙو شاعر اسان جو نصيب آهي.

اهي ئي سال هئا جو طويل آمريت کانپوءِ ملڪ ۾ چونڊن جو سال آيو. آئون تڏهن بدين ۾ نوڪري ڪري رهيو هئس. اسان جي آفيس زرعي ترقياتي بينڪ جي برانچ، بدين شهر ۾ قاضيءَ واه کان ٿورو اڳيان ڪشونمينٽ ۽ لواري روڊ واري رستي جي شروعات ۾ جيڪو ٿو اٿو آهي، اتي هئي، ان جاءِ ۾ جتان اسان جي دفتر جي ٽنڊو باگورود تي منتقلي کانپوءِ ڊاڪٽر ستار چنا صاحب پنهنجي ڪلينڪ کولي هئي. ڊاڪٽر بچل ميمڻ ۽ ڊاڪٽر ستار چنا سان به ويجهو رستو ۽ واسطو آهي، پر انهيءَ تفصيل جو هي موقعو ۽ مهل ناهي.

ملڪ ۾ 1988 وارين چونڊن جو دور هو. انهن ڏينهن ۾ هڪ ڏينهن قاضيءَ واه، جيڪو بدين شهر جي وچ مان وڃي ٿو، تنهن جي ڪنڌيءَ تي اچي بيٺس. سامهون آڪاش انصاريءَ جو قومي اسيمبلي جي اميدوار وارو پوسٽر لڳل هو. پاڻ عوامي نيشنل پارٽي (اي اين پي) پاران بدين-گولاڙچي تڪ لاءِ اميدوار هو. عوامي تحريڪ تڏهن اي اين پي جو حصو هئي.

آئون ڪا مهل کيس قومي اسيمبليءَ جي اميدوار واري تصوير ۾ ڏسندو رهيس. منهنجون اکيون ڀرجي آيون ۽ مون الائي چوروئي ڏٺو. شايد مون کي شاعر ۽ سندس جدوجهد جي خواب سان عشق هو، جنهن منهنجي اکين کي رنگ ڏيئي ڇڏيو. پاڻيءَ جو رنگ، درد جو رنگ. شايد اهو پاڻيءَ ۾ رنج اصل ۾ آڪاش جي شاعريءَ جي نڌي جي پاڻيءَ جو رنگ هو. ان ۾ سندس سياسي جدوجهد ۽ آدرش جو رنگ شامل هو.

1980 ع جي ڏهاڪي جي شروعات ۾ جڏهن آئون بدين ۾ پئي رهيس ته هڪ شام جو آئون ۽ آڪاش ڪچري ڪرڻ ۽ چانهه پيئڻ لاءِ مهراڻ هوٽل تي اچي ويٺاسين. اڪيلا روبرو اهو زمانو جڏهن Muses مون تي به مهربان هئي. ڪجهه ڪهاڻيون لکي مون به ادب ۾ پير پاتو هو. ٿوري شهرت به ملي هئي. ڳالهائڻ ۾ لڳو ٿي ته ٿورو رس به هو، يا آڪاش جي شرافت هئي جو هو مون کي لاڳيتو پڙندو رهيو. منهنجي نظر ۾ اهو ماڻهو، جنهن ۾ ٻڌڻ جي صلاحيت آهي، اهو دراصل فضيلت وارو هجي ٿو. پنهنجي جوانيءَ ۾ شاعر ائين ٿي هو. فن جو قدردان ۽ ادب سان لاڳاپيل ماڻهن جي عزت ڪندڙ. ■

معصوميت، سادگي، سادي لباس، شخصيت ۾ سادگي، چپن تي مرڪ ۽ هر هڪ سان ملي ڳالهيون ڪرڻ جي صلاحيت مون کي هميشه موهيو آهي.

آڪاش انصاريءَ سان منهنجون جيڪي ملاقاتون

رهيون ٿيون آهن، انهن جون يادون آهن، جيڪي دل چوي ٿي ته انهن مان ڪجهه جو هتي ذڪر ڪجي. هن جي سياسي زندگيءَ کي به مون ويجهي کان ڏٺو آهي. لياقت ميڊيڪل ڪاليج ۾ هن واري سنڌي شاگرد تحريڪ جي ٿيل هڪ ٻن اجلاسن ۾ شرڪت، جتي هو هڪ مختلف نوجوان هو نظريي ۽ سياست، تنظيم ۽ ڊسپيلن سان سلهاڙيل، هڪ اهڙو پرجوش شخص، جنهن جي اکين ۾ سماج کي بدلائڻ جا خواب آهن، پر مون کي هڪ ٻي طرح هن سان ڪيل رهاڻيون ۽ مختلف وقتن تي هن لاءِ منهنجا جذبا ۽ دل جي اٿل ياد آهي.

هڪ ڳالهه پهرين کان واضح ڪجي ته شخصي طرح ۽ هڪ شاعر جي روپ ۾ هي هميشه منهنجي دل جي ويجهو رهيو آهي. آئون هڪ طرح سندس پرستار آهيان ۽ شاعر طور سندس شخصيت جو ۽ شاعريءَ جي جيڪا سندس ڌرتي ۽ آسمان آهي، آئون چڻ انهيءَ جي سحر ۾ رهيو آهيان. منڊجي ويل ماڻهو 1970 ع جي ڏهاڪي جي پڇاڙيءَ ۾ هو جڏهن اسان وٽ هڪ رات زرعي يونيورسٽي ٽنڊوچار ۾ مهمان ٿيو هو ته، اتي هن شاعري ته ٻڌائي هئي، پر هڪ غيررواجي ۽ ذهين شخص متعلق هڪ عجيب قصو به ٻڌايو هو. مون کي هميشه اهڙا ماڻهو فيسٽيٽ ڪندا آهن، جيڪي مختلف هجن، جن ۾ سريت هجي ۽ اهي Mysterious هجن.

آڪاش انصاري ٻڌايو هو ته، ”هڪ شخص گهمندو ڦرندو اچو ٿو ڪجهه ڏينهن لاءِ ايل ايم سي هاسٽل ۾ مون وٽ اچي رهندو آهي. پهرين درجي جو رول، نشو پتو ڪندڙ، پر بي ضرر. انهن سڀني افعالن جي باوجود هو هڪ عالم آهي. سال، ڇهين مهيني پيو مون ڏانهن ڦيرو ڪندو آهي. هميشه سفر ۾ هوندو آهي. ڪڏهن لاهور، پشاور، ته ڪڏهن ڪابل ۽ قنڌار.“ انهيءَ ڪچهريءَ ۾ انهيءَ شخص جي وٽان چيل هڪ موتيءَ جهڙي ڳالهه آڪاش اسان کي ٻڌائي. ڳالهه جو اهو موتي تنهن ڏينهن کان مون وٽ محفوظ آهي. آئون پنهنجي تحرير ۾ هڪ فڪشن رائٽر جي تناظر ۾ پيو انهيءَ جي بازخواني ڪندو آهيان. آڪاش ٻڌايو ته، مون انهيءَ

بمبئي ليجسليٽو ڪائونسل جي ڪارروائيءَ مان سنڌ بابت اقتباسات 1921_1935 (قسط 22)

سردار شير محمد خان بجاراڻي جي وڪيل ديوان پوڄ سنگهه گرڏنو مل پهلجاڻيءَ جي تقرير

عامر مغيري

(نوٽ: سکر سان تعلق رکندڙ بمبئي ليجسليٽو ڪائونسل جو ميمبر ۽ پنهنجي وقت جو مشهور وڪيل: ميمبر ديوان پوڄ سنگهه گرڏنو مل پهلجاڻي هن کيس ۽ سردار شير محمد خان بجاراڻي جو وڪيل هو. تنهن ڪري هو هن کيس کان سٺي نموني واقف هو. سندس هيءَ تقرير ان ڪري به تفصيلي آهي، ڇو ته هو کيس جي ڪاروائين جو حصو رهيو هو. مترجم)

”هن وقت تائين محترم گهرو وزير جيڪي حقيقتون بيان ڪيون آهن، اهي بلڪل درست آهن.“ ”ڪرڪ فائرننگ واقعو“ 20 آڪٽوبر 1922 تي پيش آيو. ان واقعي جي جاچ ٿيندي رهي. ضلعي مئجسٽريٽ کي اطلاع مليو ته سکر تعلقي سان واسطو رکندڙ هڪ شخص مهراڻ بجاراڻي (ڪرم خان بجاراڻي نه) تي واقعي جي ڏوهي هجڻ جو شڪ آهي. مان ان واقعي جون وڌيڪ حقيقتون بيان نه ڪندس. بهرحال جاچ ٿيندي رهي، شڪايت تي نه، پر معلومات جي بنياد تي 21 جنوري، 1923 ع تي ضلعي مئجسٽريٽ پنهنجي بنياد تي ايڪشن وٺندي خان صاحب کي هينون نوٽيس جاري ڪيو ته:

”اسان جو خيال آهي ته قتل يا امڪاني قتل کي روڪڻ لاءِ اهو ضروري آهي ته شير محمد خان بجاراڻي کي 27 جنوري 1923 ع تي گهرائي ڇو ته ڪانٽنس سٺي چال چلت جو ثبوت ڏيڻ لاءِ ٽن سالن لاءِ 20,000 روپين جي ضمانت ورتي وڃي. اوهان پاڻ سان گڏ پنهنجا شاهد به وٺي ايندا.“

بجاراڻي صاحب 27 جنوري تي ضلعي مئجسٽريٽ آڏو پيش ٿيو ۽ کيس جي ٻڌڻي 15 فيبروري تائين ملتوي ڪئي وئي. 27 جنوري تي هن کي سيڪيورٽي رقم فراهم ڪرڻ لاءِ نه چيو ويو ۽ 15 فيبروري تي پيش ٿيڻ جو وقت ڏنو ويو. 15 فيبروري 1923 ع تي هو ڪليڪٽر جي ڪئمپ ۾ حاضر ٿيو ۽ هينئن درخواست جمع ڪرايائين:

”سردار شيرمحمد خان انتهائي ادب و احترام سان عرض ڪري ٿو ته کيس ان ڪارروائي تي تعجب ٿيو آهي. هن کي پنهنجي دشمنن طرفان بدنام ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. اها ڪارروائي، منهنجي دشمنن جي سازشن جو نتيجو آهي، جن ضلعي آفيسرن جي تازي ڪاوڙ جو فائدو وٺي مون کي تباهه و برباد ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

منهنجي التجا آهي ته مون کي منهنجي خلاف رڪارڊ ڪيل بيانن يا ثبوتن جا مصدق نقل فراهم ڪيا وڃن، ۽ منهنجي وڪيلن کي منهنجي کيس جي تياري لاءِ کيس کي اڳين تاريخ ڏيڻ جي عنايت ڪندا.

منهنجو عرض هي آهي ته مان پنهنجي قبيلي جو سردار آهيان ۽ جرڳا ايڪٽ تحت مون کي پنهنجي بچاءَ جو موقعو نه ڏيڻ مون سان متعصب رويو رکڻ برابر هوندو. مان گذارش ڪريان ٿو ته مون کي هڪ وڪيل ڪرڻ جي اجازت ڏني وڃي ۽ کيس جي تياري ڪرڻ جي مهلت ڏني وڃي.

عدالت مون کي هڪ موقعو فراهم ڪري، ته جيئن آءٌ جي سنڌ يا ڪمشنر سنڌ وٽ پنهنجو کيس پيش ڪيان ۽ کين درخواست ڪيان ته منهنجي خلاف اها انتقامي ڪارروائي ختم ڪئي وڃي.

يا حڪومت کي عرض آهي ته منهنجي سردار هُجڻ ۽ ڪائونسل جي ميمبر هُڻڻ جي حيثيت ۾ هڪ ڪميٽي يا ڪميشن مقرر ڪري مون کي اوڀن ٽرائل جو موقعو فراهم ڪيو وڃي. منهنجي خلاف هلندڙ هائوڪي ڪارروائي انتهائي متعصب آهي، تنهن ڪري هڪ عام ملزم جي حيثيت ۾ مون کي منهنجي خلاف لڳل الزامن کي ڄاڻڻ ۽ انهن کي غلط ثابت ڪرڻ لاءِ پورو موقعو فراهم ڪيو وڃي.

جيئن ته ليجسليٽو ڪائونسل جو اجلاس 19 فيبروري کان شروع ٿيڻو آهي (جنهن ۾ عزت ماب گورنر کي خطاب ڪرڻو آهي)، اجلاس جو اهو سيشن 11 مارچ، 1923 تائين هلڻو آهي، تنهن ڪري 20 مارچ کان پوءِ جي ڪا به تاريخ اسان کي ٻڌڻي لاءِ ڏني وڃي.”

ان درخواست تي ضلعي مئجسٽريٽ هيٺ ڏنل حڪم جاري ڪيو:

”عدالت ملزم کي پنهنجي دفا ۽ تيار ڪرڻ لاءِ 19 ڏينهن جي مهلت ڏئي چڪي آهي. اها مهلت اهڙن ڪيسن ۾ عام طور تي نه ڏني ويندي آهي، پر هن کي پنهنجي سردار جي حيثيت ۾ احترام سبب اها مهلت ڏني وئي.

هن ڪيس جي جاچ عدالت کان ٻاهر ڪئي وئي آهي. سنڌ فرنٽيئر ريگيوليشن جي سيڪشن 20 تحت اهڙن ڪيسن جا نقل فراهم نه ٿا ڪري سگهجن. ٿي سگهي ٿو ته ايشن شاهدن کي ظاهر ڪرڻ سان هن جي قبيلي وارا متان کيس نقصان پهچائن.

خان بهادر سردار شيرمحمد خان بجاراڻي جي ساڄي پاسي بيٺل چوڪرو سندس پٽ سردار نورمحمد خان بجاراڻي (مير هزار خان بجاراڻي جو والد) ۽ کاٻي پاسي سندس ڀاءُ خانصاحب فتح محمد خان بجاراڻي بيٺل آهي.

به شڪ نه هوندو، مان ضلعي مئجسٽريٽ جي سامهون لکت ۾ انهن ضمانتين جا نالا ۽ ضمانت جي رقم جو ذڪر ڪيو، جيڪي هن ريت هئا:

پهريون نمبر: خان صاحب بهادر خان کوسو: 60,000 کان 70,000 رپيا، ٻيو نمبر: خان بهادر ميرسندر خان سندراني 25,000 کان 30,000 رپيا، ٽيون نمبر: 5,000 کان 6,000 رپيا، چوٿون نمبر: 16,000 کان 17,000 رپيا، پنجون نمبر: 2,000 رپيا، ڇهون نمبر: 5,000 کان 6,000 رپيا، ستون نمبر: 3,000 رپيا، اٺون نمبر: 12,000 کان 13,000 رپيا، نائون نمبر: 8,000 رپيا، ڏهون نمبر: 4,000 رپيا، يارهون نمبر: 15,000 رپيا، ٻارهون نمبر: 3,000 رپيا، تيرهون نمبر: 3,000 رپيا ۽ چوڏهون نمبر: 10,000 رپيا. مئجسٽريٽ هڪ ڀيرو ٻيهر مٿين ضمانتن کي به رد ڪندي فيصلو ڏيندي چيو ته، ضمانتي نمبر 7، 2 ۽ 12 اڳ ۾ ئي رد ڪيا ويا آهن.

خان صاحب بهادر خان کوسو: هو ايترو پوڙهو ۽ بيمار آهي جو هن جي ضمانت قبول نه ٿي ڪري سگهي. هو گهڻي وقت تائين گهر کان ٻاهر نه ٿو رهي سگهي. هو پنهنجي زمينداريءَ کان سواءِ چند موقعن تي چرپر ڪندو آهي. هن قبيلي جي معاملن ۾ دلچسپي وٺڻ ڇڏي ڏني آهي. انهن معاملن کي سندس پٽ دلمراد خان ڏسي ٿو. تنهن ڪري هو ملزم کي قابو ڪرڻ جي قابل ناهي، ان ڪري سندس ضمانت رد ڪئي وڃي ٿي.

نمبر 4 سهراب خان سرڪي: ان ڳالهه ۾ ڪوشڪ ناهي ته هو مقامي طور تي ڪافي اثر رسوخ رکندڙ ماڻهو آهي، پر هن جوار ٿل تعلقي کان ٻاهر نه آهي. هو سنڌي آهي ۽ بلوچ قبيلن ۾ هن جوار ٿل رسوخ نه هجڻ جي برابر آهي. هو هڪ بلوچ سردار تي ڪو به اثرائتو ڪنٽرول ڪرڻ جي قابل نه آهي ۽ ان کي رد ڪيو وڃي ٿو.

نمبر 14: هي ملزم جونڊو ڀاءُ آهي ۽ عام طور تي وڏي ڀاءُ کي قابو ڪرڻ جي قابل ناهي. نمبر 4، 3، 5، 6، 8، 9، 10، 11 ۽ 13: هي سڀ غير اهر ماڻهو ۽ صرف مقامي سطح تي اثر رسوخ رکن ٿا. تنهن ڪري انهن جون ضمانتون قابل غور نه آهن.

هاڻي س. 19 فيبروري، 1923 ع تي ضلعي ميجسٽريٽ مٿيون سڀ ضمانتون به رد ڪري ڇڏيون. مون ميجسٽريٽ آڏو عرض رکيو ته مون کي اجازت ڏيو ته مان شير محمد خان کي پاڻ سان گڏ بمبئي ليجسليٽو ڪائونسل جي اجلاس ۾ شرڪت لاءِ وٺي وڃان. هن پاڻ به رضاڪارانه طور تي 20,000 روپيا جمع ڪرائڻ جي اڄ پڻ ڳالهه ڪئي. سو سائين اهي سڀ حقيقتون آهن جيڪي محترم گهرو وزير پيش ڪيون، جن ۾ مان ٿوري گهڻي تصحيح ڪئي. ■

نمبر 5، 6، 7 ۽ 8: هي چارئي ڄڻا بجاراڻي قبيلي سان تعلق رکن ٿا، تنهن ڪري ان تجويز ته، هو پنهنجي سردار جا ضامن بڻجي کيس ڪنٽرول ڪري سگهندا، ان تجويز تي سوچڻ ٿي فضول آهي.

نمبر 9، 10، 11: اهي ٽيئي ننڍا ۽ مشڪوڪ قسم جا زميندار آهن، جن کي نه ته ملزمين کي قابو ڪرڻ جي طاقت آهي ۽ نه ئي انهن تي اعتبار ڪري سگهجي ٿو، ته پوءِ انهن تي امن و امان برقرار رکڻ لاءِ ڪهڙو ڪردار ادا ڪري سگهن ٿا.

نمبر 12: ميهل خان سندراني: هن شخص جو اثر رسوخ نسبتاً ٿورو آهي ۽ سندس شهرت به ڪا چڱي نه آهي، تنهن ڪري ملزمين تي ڪو به اثرائتو ڪنٽرول ڪرڻ جي قابل نه آهي.

نمبر 13: هن ماڻهوءَ جو به ايترو اثر رسوخ نه آهي جو ملزم کي قابو ڪري سگهي. هو به مڪمل طور تي خان بهادر مير سندر خان سندراني جي هيٺان ڊپيل آهي. تنهن ڪري کيس به ضمانتي طور تي قبول نه ٿو ڪري سگهجي.

نمبر 14: هي شخص به هڪ تمار غير اهر زميندار ۽ ملزم تي ڪنهن به قسم جي ڪنٽرول ڪرڻ جي قابل نه آهي.

نمبر 15: هن شخص جو به ڪوبه اثر ناهي ۽ ملزم کي قابو ڪرڻ جي بلڪل قابل ناهي. نمبر 16: هي به ڪو خاص ماڻهو ناهي، جيڪو ڪنهن به الزام تي اثر انداز ٿيڻ جي قابل نه هوندو.

نمبر 17: هن شخص جو اثر رسوخ به پنهنجي هارين ۽ پنهنجي قبيلي تائين محدود آهي، اهو قبيلو به سنڌي آهي. هن کي تازوئي درٻار ۾ ڪرسي جي سنڌ ڏني وئي آهي ۽ هو ملزمين تي ڪنٽرول ڪرڻ جي قابل نه آهي.

نمبر 18: ڪو به اثر نه رکندڙ ماڻهو ۽ ملزم تي ڪنهن به قسم جي ڪنٽرول ڪرڻ جي قابل نه آهي.

نمبر 1: هي پڻ واسطو ته هن ضلعي سان تعلق رکندڙ آهي پر اثر رسوخ کان خالي آهي... ۽ ملزم کي قابو ڪرڻ جي بلڪل قابل ناهي.

مٿيون سموريون ضمانتون مٿي ڏنل سببن جي ڪري رد ڪيون ويو آهن. ضمانت نه ڏيڻ جي صورت ۾ جوابدار کي ٽن سالن جي سخت قيد بامشقت جي سزا ملندي، اها ان وقت تائين ملندي جيستائين هو به قابل قبول ضمانتون پيش ڪري.

يا ان وقت تائين سزا ملندي، جيستائين هو به قابل قبول ضمانتون پيش ڪري.

مٿيون فيصلو 15 فيبروري 1923 ع تي ڏنو ويو. مان 19 فيبروري 1923 ع تي پاڻ سان گڏ 14 ضمانتي گڏ وٺي ويس، جن جي شان شوڪت، عزت ۽ رتبي تي ڪنهن کي ذري برابر

يوگن پوگن ۾

مہنگائي

هر سال ڦٽين جو اگهه ائين لهيو وڃي جيئن بجليءَ جو بل ڏسي ڪنهن غريب جو منهن لهي ويندو آهي! سنڌ ۾ ڪمند ۽ عقمند اڻ لپ تي ويو آهي. ڇانورن کي ته ڄاڻي واڻي بحران ۾ وڌو ويو آهي ته جيئن سنڌي ماڻهو پٽ گهٽ کائين!

امتياز اڙو

ملڪ ۾ هاڻي مهنگائي اتي وڃي پهتي آهي جو جيڪڏهن ڪتي کي پئونڪڻ لاءِ ٿو چڻجي ته اهو به ڏهر رپيا في پئونڪڻ ٿو گهرجي!

وڏا وڏا سائنسدان، ڊاڪٽر انجنيئر به ان ڪري پيدا ڪونه پيا ٿين جو جيڪي طاقت واريون شيون کائي اهڙا پار جٽبا هئا... آهي ملاوت واريون ٿيون ملن!

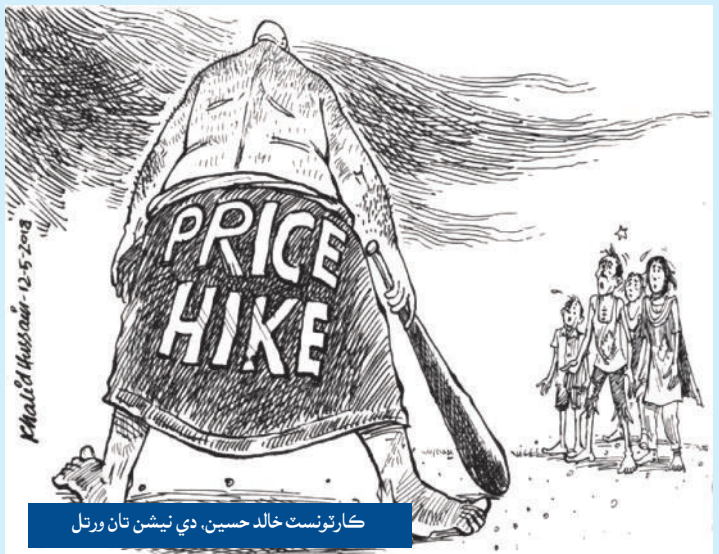
هر سال ڦٽين جو اگهه ائين لهيو وڃي جيئن بجليءَ جو بل ڏسي ڪنهن غريب جو منهن لهي ويندو آهي!

سنڌ ۾ ڪمند ۽ عقمند اڻ لپ تي ويو آهي. ڇانورن کي ته ڄاڻي واڻي بحران ۾ وڌو ويو آهي ته جيئن سنڌي ماڻهو پٽ گهٽ کائين!

سارين جا واپاري هڙتال ٿا ڪن ته انهن کي چيو ٿو وڃي، ”ساري... آءِ ايم ساري!“ مالياتي اڀوار جو فيصلو ان ڪري ڪونه ٿا ڪن جو جيڪو همراھ مالياتي اڀوار جي دانهن توڪري انهي کي صدارتي اڀوار ڏيو ماڻ ڪرايو ڇڏين!

فارمر پريشان آهن، جو هتي جيڪي ريفارمر هئا، اهي خود اتي وڻڻ واري قطار ۾ بيٺا آهن!

اسان جي ملڪ ۾ هاڻي به ڪلاس وڃي بچيا آهن... هڪڙو اُڀر ڪلاس ۽ ٻيو انهي کان به اُڀر ڪلاس... باقي جيڪي بچن ٿا انهن وٽ انسانن واريون سهولتون نه آهن!

ڪارٽونسٽ خالد حسين، دي نيشن ٽان ورٽل

اسان وٽ غربت جي انتها اها آهي ته پهرئين تاريخ جو چنڊ صرف پهرئين تاريخ تي ئي نڪري ٿو... رڳو عيد جي چنڊ کي اها سهولت ميسر آهي ته وٽيس ته پهرئين تاريخ تي نڪري، وٽيس ته ٻي تاريخ تي نڪري!

ناني چوندي هئي ته، ”غريب ٿيڻ ۾ رڳو اهو فائدو آهي ته هن مان اها خبر پوندي آهي ته توهان جي چوڌاري جيڪي ماڻهو رهن ٿا، انهن مان ڪيترا انسان آهن!“

جيئن هڪڙي فقير پياڻيءَ کا پچير، ”ماڻي، پنڻ ۾ توکي ڦڪائي ڪانه ٿي ٿئي؟“

چيائين، ”آبا... ملڪ جي ۽ مڙس جي حالت صحيح ڪانهي!“ ■

اي. ٽي. شهاڻيءَ جو پورو نالو آندرام ٿڌومل شهاڻي هو. هن جو جنم 1876ع ۾ حيدرآباد جي مشهور شهاڻي ڪٽنب ۾ ٿيو.

اي. ٽي. شهاڻي:

سند جي تاريخ جو وڏي ۾ وڏو لغت نويس

سنڌي لغت نويسيءَ جي تاريخ ۾ اي ٽي شهاڻيءَ جو نالو وسارڻ جهڙو ناهي. سندس مختلف ٻولين ۾ لکيل لغتن جو تعداد تمام گهڻو آهي، پر سندس لکيل ٻه ڊڪشنريون، ”سنڌي – انگريزي ڊڪشنري“ ۽ ”انگريزي – سنڌي ڊڪشنري“ به سنڌ ۾ گهڻو مشهور ٿيون.

Martin's English Grammar & Composition نالي ڪتاب اسڪولي شاگردن لاءِ تيار ڪيو هو. هي گرامر جو ڪتاب اڄ به سڄي دنيا ۾ مشهور آهي. سندس شاگردن ۾ ٻيو ميجر جنرل ايڇ. اي. ڪئنڊن هو، جنهن فارسي، بلوچي، هندي ۽ پشتو ٻوليون، ديوان آندرام کان سکيون هيون. سندس شاگرد پائين ۾ مسز لارنس به شامل

سنڌ ۾ لغت نويسيءَ جي تاريخ ڪا گهڻي پراڻي نه آهي. انگريزن کان اڳ گهڻي دور تائين فارسي سنڌ جي دفتری توڙي اسڪولي ٻولي هئي. ان ڪري ممڪن آهي ته فارسيءَ ۾ لغتون به سنڌ ۾ لکيون ويون هجن. 19هين صديءَ ۾ پهريون دفعو انگريزن سنڌي ٻوليءَ ۾ لغت نويسيءَ جي شروعات ڪئي. ڪيترن ئي انگريز عملدارن مختصر لفظي ذخيرا جوڙي شايع ڪرايا. ڪئپٽن ايڊورڊ ايسٽوڪ جو ڪتاب A Vocabulary of Sindhi Language بمبئي گورنمينٽ

مختيار احمد ملاح

ليٽوگراف تي 1843ع ۾ ڇپايو، پر سنڌي لغت نويسي ۾ اهم ڪم حيدرآباد جي ان وقت جي ڊپٽي ڪليڪٽر، ڪئپٽن جارج اسٽوڪ ڪيو. سندس ”انگريزي – سنڌي لغت“ 1849ع ۾ شايع ٿي ۽ سندس ”سنڌي – انگريزي لغت“ سندس وفات کانپوءِ 1855ع ۾ بمبئي مان شايع ٿي. انهن ٻنهي لغتن ۾ اکر ديوناگري خط ۾ لکيل آهن.

ان کان پوءِ، سنڌ جي مقامي ماڻهن به لغت نويسيءَ ۾ دلچسپي ورتي، پر انهن سڀني ۾ اي. ٽي. شهاڻيءَ جو نالو سڀني کان مٿاهون آهي. هن جهڙو سنڌ ۾ اڄ تائين ڪو به لغت نويس پيدا ٿي نه سگهيو آهي. سنڌي لغت نويسيءَ جي تاريخ ۾ هن جو نالو وسارڻ جهڙو ناهي. سندس مختلف ٻولين ۾ لکيل لغتن جو تعداد تمام گهڻو آهي، پر سندس لکيل ٻه ڊڪشنريون، ”سنڌي – انگريزي ڊڪشنري“ ۽ ”انگريزي – سنڌي ڊڪشنري“ به سنڌ ۾ گهڻو مشهور ٿيون. انهن ڊڪشنرين جا ڪيترائي ڇاپا سنڌ ۽ هند ۾ ڇپيا رهيا آهن. شايد ئي ڪو سنڌ جو شاگرد، استاد يا ڪو ٻيو پڙهيل لکيل شخص هوندو، جنهن سندس لغتن کي نه پڙهيو هوندو. ان کان علاوه اي. ٽي. شهاڻيءَ کان پوءِ جيڪي به لغتون لکيو ويون آهن، انهن جي سڀني ليکڪن يا لغت نويسن، اي. ٽي. شهاڻيءَ جي ڪر نان تمام گهڻو استفادو ڪيو آهي.

اي. ٽي. شهاڻيءَ جو پورو نالو آندرام ٿڌومل شهاڻي هو. سندس باري ۾ تمام ٿوري معلومات ملي سگهي آهي. سندس جنم 1876ع ۾ حيدرآباد جي مشهور شهاڻي ڪٽنب ۾ ٿيو. پروفيسر صاحب سنگ چندا سنگ سندن ماڻهن مان هو. اي. ٽي. شهاڻيءَ جو والد ديوان ٿڌومل شهاڻي سنڌي، انگريزي ۽ فارسي ٻولين جو ماهر هو ۽ ان دور ۾ حيدرآباد ۽ ڪراچي شهرن ۾ انگريز عملدارن کي سنڌي ٻولي سيکاريندو هو. خاص طور تي جيڪي عملدار سنڌي ٻوليءَ جا امتحان ڏيندا هئا، انهن جو استاد ديوان ٿڌومل شهاڻي هوندو هو. هن درسي ڪتابن جي اشاعت جي سلسلي ۾ ”ايجوڪيشنل پبلشنگ ڪمپني“ ڪراچي ۾ قائم ڪئي هئي، جنهن ۾ سندس پٽ پٽ ديوان آندرام ۽ ديوان ڏيارام شهاڻي گڏ هوندا هئا. هن اداري سنڌ ۾ قائم اسڪولن ۽ ڪاليجن جا بيشمار ڪتاب ۽ ڪيترائي ادبي ڪتاب شايع ڪيا، جن ۾ مرزا قليچ بيگ، ڊاڪٽر گربخشاڻي، پيرومل ۽ ٻين جا به ڪتاب شامل هئا. هي ادارو 1947ع تائين سنڌ ۾ هلندو رهيو. ديوان آندرام شهاڻيءَ جو شمار شاهوڪار پبلشرن ۾ ٿيندو هو.

ديوان آندرام شهاڻي گهڻين ٻولين جو ڄاڻو هو. هن سنڌي، انگريزي، فارسي، گجراتي ۽ مرهٽي ٻولين ۾ لغتون تيار ڪري ڇپايون. هن پنهنجي ڀاءُ ديوان ڏيارام شهاڻيءَ سان گڏ ”ايجوڪيشنل پبلشنگ ڪمپني“ کي نه صرف وڏايو پر مختلف ٻولين جا ڪتاب شايع ڪري، پوري هندستان ۾ مقبول ڪيو. ديوان آندرام پنهنجي 20 سالن جي عمر کان پنهنجي والد وانگر سنڌ ۾ ڪم ڪندڙ انگريز عملدارن ۽ ملٽري آفيسرن کي سنڌي ٻولي سيکاريندو هو. ڪانس ٻوليون سکندڙن ۾ سرپرسبول زين به شامل هو، جنهن Wren &

ويجهڙ ۾ وڌندڙ گرمي سبب خالي البرتا ۾ 75 باهين جا واقعا رونما ٿي چڪا آهن، جتي هزارين ماڻهن کي لڏايو به ويو.

هن ڀيري چوماسي جا مينهن عام رواجي پئجي سگهن ٿا

ميديتيرين سمنڊ واري خطي ۾ اسپين، موراڪو، الجيريا ۽ پورچوگال جهڙن ملڪن ۾ وري غير معمولي گرمي ٿي رهي آهي. سائنسدان چون ٿا ته ان قسم جي گرمي 40 هزار سالن ۾ مشڪل سان هڪ دفعو ٿيندي آهي. پاڻيءَ جي وهڪرن ۾ لاٽ آئي اٿن. سندن درياھ خشڪ ٿي رهيا آهن. هاڻي اتي ڏڪار، گرمي جي لهر ۽ فصلن جو ناڪام ٿيڻ يقيني آهي.

ڊاڪٽر امين قريشي

تصوير اختر سومرو (رائٽرس جي ٿورن سان)

۾ شديد گرمي ۽ گرميءَ جي لهر جنم وٺندي. اسان وٽ به مٿي جو هيءَ مهينو هاڻي گرمي جي شدت اختيار ڪري رهيو آهي. پوءِ به گذريل سال کان بهتر آهي. جهڙي ريت 14 ۽ 15 مئي تي جهڙ ۽ هوائون هليون آهن، انهن ته هتي سڪرنڊ جهڙي شهر ۾ به جامشوري جون سڪون لائون آهن.

دنيا ۾ وڌندڙ گرمي، هيٺ ويون، يا پاڻيءَ جي کوٽ، اتي ئي بس نٿي ڪري، پر تازو ئي هڪ تحقيق ٻڌائي ٿي ته، سموري دنيا ۾ وڌندڙ گرمي سبب فصلن ۾ فنڪس جي بيمارين ۾ واڌارو ٿي رهيو آهي، جنهن سان کاڌ خوراڪ وارن فصلن جي بحران پيدا ٿيڻ جو انديشو آهي. فنڪس ۾ گرميءَ سان هر آهنگ ٿيڻ جي گهڻي صلاحيت آهي. اهو هلندڙ هوا سان گڏ طويل مفاصلا طئي ڪري ٿو. مٿان وري گهڻن ئي زرعي زهرن خلاف فنڪس مزاحمت پڻ حاصل ڪري چڪو آهي. تحقيق ٻڌائي ٿي ته، 1990 کان پوءِ فنڪس واريون بيماريون مٿين علائقن ڏانهن 7 ڪلوميٽر في سال جي رفتار سان وڌي رهيون آهن. اهو ئي سبب آهي جو ڪشڪ جي رتي (اسٽير رسٽ) واري بيماري هاڻي انگلينڊ ۽ آئرلينڊ ۾ به پهچي وئي آهي.

اهڙي ريت ڪينيڊا ۽ آمريڪا جي ڪجهه علائقن ۾ وري هيٺ ڊور جي اڳڪٿي ڪئي پئي وڃي، جتي وڌيڪ باهين لڳڻ جا واقعا رونما ٿي سگهن ٿا ۽ جيڪي جنوري کان ئي هلندڙ آهن. ويجهڙ ۾ وڌندڙ گرمي سبب خالي البرتا ۾ 75 باهين جا واقعا رونما ٿي چڪا آهن. جتي هزارين ماڻهن کي لڏايو به ويو. باهين جو سبب شديد گرمي ۽ گرم هوائن جو لڳڻ آهي. البرتا ۾ ته هڪ جاءِ تي باهين سبب تيل جي پيداوار ٿي بند ڪئي وئي آهي. هيٺ ڊور کي سادن لفظن ۾ چئون ته ان جو مطلب، ”شديد گرمي آهي، جيڪا وڌيڪ هيٺ ويو کي جنميندي آهي.“ هيٺ ڊور هڪ هزار سالن ۾ شايد هڪ دفعو ئي ٿيڻ جو امڪان رکندو آهي. سائنسدانن جو چوڻ آهي ته، گرميءَ جو درجو غير معمولي طور تي وڌي سگهي ٿو. ڪن جاين لاءِ چيو وڃي ٿو ته سراسري گرمي پد ۾ ڏهه ڊگري واڌ به اچي سگهي ٿي. باهين جي واقعن ۾ هتان جون آديواسي قومون ئي گهڻي پاڻي متاثر ٿين ٿيون. ■

ممڪن ٿيو. 14 اپريل 2023 تي گرم ترين ڏينهن 44 ڊگري سينٽي گريڊ، لاڙڪاڻي ۾ نوٽ ڪيو ويو. جڏهن ته مٿي شهر جو سراسري مهيني جو گرمي پد 39 ڊگري رهيو، جيڪو ٻڌائي ٿو ته، اهو خطو وڃي ٿو جيڪب آباد جيان گرم ٿيندو. هن مهيني ۾ انسو ۽ آءِ او ڊي پئي نيورٽل فيز ۾ نوٽ ڪيا ويا. هن ئي مهيني ۾ اولهه جي هوائن سان برساتون چار چڪر آيون. برساتون گهڻي پاڻي سڀني علائقن ۾ ٿي پيون. سنڌ ۾ اپريل مهيني ۾ ڪي گهڻيون برساتون ناهن پونديون، پر اسان ان مهيني ۾ غير معمولي برساتون ڏٺيون. پونڊڙ برساتون به سٺو سيڪڙو وڌيڪ رهيون. جابلو علائقن يعني ڪوهستان واري پاسي جي برساتن جي پاڻي، منچر جي پاڻيءَ ۾ به معمولي ئي سهي اضافو ڪيو. جتان کان گذريل سال واري پاڻيءَ جو اخراج سنڌوءَ ۾ جاري آهي. خريف جي اڳاٽي مهل، انهن برساتن هنياءَ تي ٿورو چنڊو ضرور هنيو.

پاڪستان ميٽرولاجيڪل ڊپارٽمنٽ جي مٿي مهيني جي اڳڪٿي رپورٽ مطابق مٿي مهيني ۾ پڻ انڊين اوشن ڊاءِ پول نيورٽل رهندو. ان ڪري اترين علائقن ۾، هن مهيني ۾، برساتون رواجيءَ کان ٿوريون وڌيڪ پونديون (جنهن سان پاڻي جي ذخيرن ۾ اضافو ٿيندو، درياهن ۾ به وهڪرو ٿيڪ رهڻ جي توقع آهي)، جڏهن ته پنجاب ۽ سنڌ جي ميداني خطن، توڙي بلوچستان وارو پاسي عام برساتن کان ٿوريون گهٽ برساتون پوڻ جي اميد آهي. ساڳئي وقت پي ايم ڊي وارن جي، جون ۽ جولاءِ بابت ڪيل اڳڪٿي موجب پڇاڙيءَ وارن ڏهاڙن ۾، انسو نيورٽل فيز مان نڪري النينو ۾ تبديل ٿيندو ۽ انڊين اوشن ڊاءِ پول به، نيورٽل فيز مان نڪري، پاريتوفيز ۾ ويندو. ان ڪري ڪي پي ڪي، ڪشمير ۽ گلگت بلتستان ۾ پڇاڙيءَ جو گرمي ۾ شديد واڌ جي توقع آهي، جنهن سبب وڌيڪ برف ڳرندي، جنهن سان درياهن جي وهڪري ۾ به واڌ ايندي، جڏهن ته باقي ملڪ ۾ چوماسي جون برساتون عام رواجي پوڻ جي اميد آهي. ڪن ادارن وري اڃا به رواجي کان گهٽ برساتن جي اڳڪٿي ڪئي آهي.

سائنسدانن ته اڳ ۾ ئي خبردار ڪيو آهي ته النينو جيئن ئي شروع ٿيندو ته باقي گڏج دنيا

جيئن ئي طويل ٽن سالن کان هلندڙ لائينا وارو ڦيرو، نيورٽل فيز ۾ ويو آهي (جتان کان وري گهڻي اميد آهي ته ڄاڻ النينو فيز ۾ داخل ٿيندو) هن خطي کي خاص طور پاڪستان ۽ ڀارت کي موسمي لحاظ کان گهڻو رليف مليو آهي. اسان کي گذريل سال مارچ کان هلندڙ شديد گرمين جو ڏپ ويٺل هو، پر هن سال مارچ، اپريل توڙي هلندڙ مئي مهيني جا شروعاتي ڏهاڙا برداشت جوڳا ۽ وڻندڙ رهيا. گرميءَ جي شديد لهر کان به بچيل رهياسين. ان جو مکيه سبب اولهه کان (توڙي عربي سمنڊ کان ايندڙ بخارات) هلندڙ هوائون هيون، جن اسان جي ڏکين مهينن کي ڪنهن قدر سولو ڪيو.

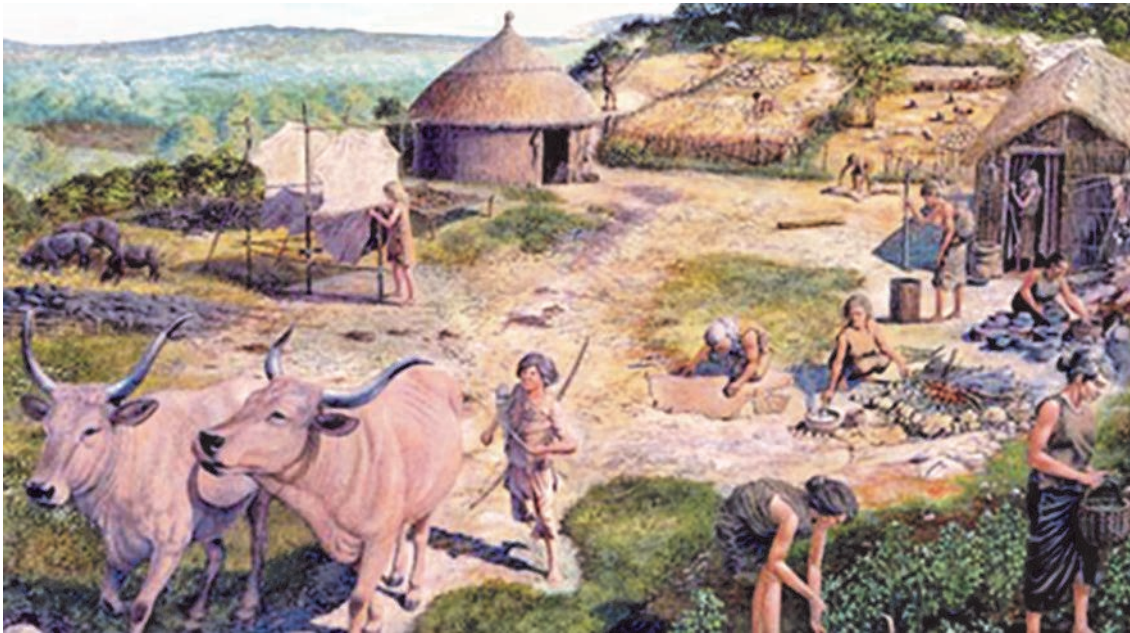
اپريل ۾ ڀارت جي اترين علائقن ۾ ته گرمي پد ڪريل رهيو، پر ڪجهه ڏهاڙا پهرين، دهليءَ جهڙن شهرن واري پاسي 30 ڊگري سينٽي گريڊ گرمي پد به نوٽ ڪيو ويو، جيڪو هنن ڏينهن (اپريل) ۾ رواجي طور 40 ڊگرين جي ويجهو هوندو آهي. پئي پاسي دنيا ۾، ميديٽيرين سمنڊ واري خطي ۾ اسپين، موراڪو، الجيريا ۽ پورچوگال جهڙن ملڪن ۾ وري غير معمولي گرمي ٿي رهي آهي. سائنسدان چون ٿا ته، ان قسم جي گرمي 40 هزار سالن ۾ مشڪل سان هڪ دفعو ٿيندي آهي. پاڻيءَ جي وهڪرن ۾ لاٽ آئي اٿن. سندن درياھ خشڪ ٿي رهيا آهن. هاڻي اتي ڏڪار، گرمي جي لهر ۽ فصلن جو ناڪام ٿيڻ يقيني آهي. اسپين ته انهيءَ غير معمولي سوڪهڙي کي منهن ڏيڻ لاءِ عوام کي، خاص طور تي هارين کي 2.2 ارب يورو جو پيڪيج ڏنو آهي ته جيئن هاري پيداوار برقرار رکي سگهن ته جيئن ملڪ ۾ کاڌ خوراڪ جو ڪو امڪاني بحران جنم نه وٺي. هنن گذريل سال جي گرمي ۽ هن سال جي اپريل جي گرميءَ کي مدنظر رکندي، انهن مزدورن خاص ڪري جيڪي شهرن ۾ سخت گرميءَ ۾ ڪم ڪندا آهن، کي به ڪم جي وقت ۾ رليف ڏيڻ جي ڳالهه ڪئي آهي.

پي ايم ڊي وارن پنهنجي اپريل مهيني جي جيڪا ڊيٽا پڌري ڪئي آهي، ان مطابق اپريل مهيني ۾ پونڊڙ ملڪي برساتن ۾ 12 سيڪڙو اضافو نوٽ ڪيو ويو. گهڻيون برساتون گجراتولا ۽ ڊير ۾ پيون. سراسري طور اپريل ۾ ملڪ جو گرمي پد 24.28 ڊگري سينٽي گريڊ نوٽ ڪيو ويو، جيڪو 0.26 ڊگري ٿڌو رهيو (اهو اولهه جي هوائن ۽ برساتن سبب

Chronological Dictionary of Sindh

سند: پٿر جي وچولي دور کان پٿر جي نئين دور تائين 9 هزار سال اڳ سامونڊي ڪنارو حيدرآباد جي اتر ۾ لڳ ڀڳ هالا جي ويجهو هو

میانمار ۽ ڏکڻ ۾ سری لنکا جون سرحدون لڳن ٿيون. عربي سمنڊ ۾ موجود خليج کي الهنديون خليج Western Gulf چيو وڃي ٿو، جنهن کي پاڪستان، ايران، اومان ۽ يمن جون سرحدون لڳن ٿيون. (مترجم)

سمنڊ جي چاڙھ وارين اهڙين حالتن ۾ ئي سنڌ ۽ ٻين متاثر علائقن جا ماڻهو ان دور ۾ دڪن (Deccan) واري علائقي ڏانهن لڏي ويا هوندا (نوٽ: دڪن وارو خطو (Deccan Plateau) موجوده هندستان جو ڏاکڻيون ۽ الهندو وڏو حصو، جنهن ۾ مهاراشٽر، ڪرناٽڪا، تيلنگانا ۽ آندرا پرديش سميت ڪل اٺ رياستون اچي وڃن ٿيون. هن علائقي ۾ پهڙي سلسلا، سرسبز وادين، نديون ۽ ميداني علائقا

ليکڪ: ايم ايڇ پنهور

ترجمو: غفار کوسو

هڪ لک سالن کان وٺي موجوده دور تائين سمنڊ جي سطح ۾ آيل واڌ (موجوده سطح جي ڀيٽ ۾):

90 هزار سال اڳ 15 ميٽر
80 هزار سال اڳ 30 ميٽر
70 هزار سال اڳ 52 ميٽر
60 هزار سال اڳ 90 ميٽر

ڀڳ 10 هزار سال کان 4 هزار سال اڳ تائين مڇيو وڃي ٿو: (مترجم).

هن دور کي تاريخ کان اڳ وارو دور پڻ چيو وڃي ٿو. هن دور جي خصوصيت هيءَ آهي ته انسان شڪاري ۽ جهنگلي زندگي مان نڪري رٿابندي واري زراعت ۽ چوپائي مال جي پالنا واري دور ۾ داخل ٿيو. پٿر، هڏي ۽ ڪاٺ کان اڳتي وڌي ٿامي ۽ ڪنجهي مان اوزار ۽ ٻيون شيون ٺاهڻ شروع ڪيون. ڪڻڪ، ٻاجهر ۽ جوئر وغيره جا فصل رٿابندي سان باقاعده پوکڻ لڳو. جانورن ۾ شروعاتي دور ۾ رڌ، بڪري ۽ گڙھ وغيره کي پالڻو بڻايو ويو. ماڻهو جيڪي پهرين جهنگلي زندگي گذاريندا هئا، اهي ڳوٺ ٻڌي گڏجي رهڻ لڳا، جنهن جي نتيجي ۾ اڳتي هلي شهري تهذيب جنم ورتو.

سڀ کان پراڻو شهر وچ مشرق ۾ جيريحو Jericho جي نالي سان ڄاتو وڃي ٿو (عرصو 8 هزار ق. م کان 6 هزار ق. م). هن دور ۾ انسان سڀني خولن ۽ پٿرن مان زيور ٺاهيا، مٽي مان ٿانو ٺڪرا ٺاهڻ جو هنر سڀ کان پهرين ايران جي ماڻهن سکيو. ايران جي ماڻهن ئي اڳتي هلي ان هنر ۾ جدت آندي. رنگن ۽ چٽن سا مٽيءَ مان جوڙيل ٿانون کي خوبصورت بڻايو. مٽي مان ٿانو ٺڪرا ٺاهڻ وارو چڪ پڻ ايرانين ايجاد ڪيو. سنڌ جا ماڻهو 3 هزار سال اڳ مٽيءَ مان ٿانو ٺاهيندا هئا، جنهن جي تصديق آمريءَ جي قديم آثارن مان لڌل شين جي سائنسي چنڊچاڻ (Carbon Dating) ذريعي ٿي آهي.

هن دور ۾ مصر ۾ نيل ندي جي ڪناري ۽ اولهه ايشيا ۾ موجود عراق ۽ آس پاس وارن علائقن ۾ ٻن ندين وچ ۾ ميسوپوٽاميا جون جديد تهذيبون اڀريون. سنڌ ۾ پڻ هن دور ۾ جديد تهذيب اڀري، جنهن جا نشان موهن جي دڙي ۽ ٻين ڪجھه جاين تي زمين جي گهڻي اونھائي ۾ دفن ٿيل آهن ۽ گهڻي سر (water logging) اچي ڪري انهن جي کوجنا ممڪن ڪونهي رهي. چين ۾ ساڳئي دور ۾ هوانگ هو ندي (Hwang Ho River) جي ڪناري تي جديد تهذيب جنم ورتو.

هن دور ۾ سنڌ ۾ ڪڻڪ جو فصل گهڻو پوکيو ويندو هو، جڏهن ته جانورن جي گهڻي پوک چين ۽ ڏکڻ هندستان ۾ ٿيندي هئي. مڪئي جي سڀ کان آڳاٽي پوک جا آثار 5 هزار سال اڳ ميڪسيڪو مان مليا آهن. ■

نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ڏکڻ (مترجم) سنڌ ۽ ٻين علائقن کان دڪن ڏانهن اٽڪل 20 هزار سال اڳ لڏي ويندڙ اهي ماڻهو ايندڙ 10 هزار سالن تائين اتي رهيا. ان دوران دڪن واري خطي ۾ دراوڙ نسل وڌيو ويجهيو، جيڪو هن وقت به ان علائقي ۾ نسلي طور غالب اڪثريت ۾ آهي. (نوٽ: دراوڙ نسل ۽ دراوڙ ٻولين جي واڌ ويجهه هزارين سالن جو تسلسل آهي. دراوڙ ٻولين جو خاندان دنيا جي چند اهم ۽ قديم ٻولين جي خاندانن ۾ شمار ٿئي ٿو. تامل، تيلگو ۽ مليالم ٻوليون ۽ ڏکڻ هندستان توڙي سنڌ جي قديم قبيلن ۽ ذاتين جون ٻوليون دراوڙ ٻولي جي خاندان سان تعلق رکن ٿيون. ايم ايڇ پنهور جي تحقيق مطابق اهي ماڻهو جيڪي سامونڊي چاڙھ سبب سنڌ ۽ ٻيا علائقا ڇڏي ڏکڻ هندستان (دڪن) ۾ وڃي آباد ٿيا، اتي لڳ ڀڳ ڏهه هزار سالن جي عرصي دوران دراوڙ نسل ۽ ٻولين جنم ورتو ۽ ترقي جون منزلون طئي ڪيون. جڏهن حالتون سازگار ٿيون ته ساڳيا ماڻهو سنڌو درياھ جي ميداني علائقن ڏانهن واپس آيا ۽ اتي هنن سنڌو ماڻھو جي عظيم تهذيب جا بنياد رکيا. سنڌو ماڻھو جي تهذيب جنهن جو عرصو 26 سئو کان 19 سئو قبل مسيح چيو وڃي ٿو، اتي ٻولي لکي ۽ پڙهي ويندي هئي. (سرڪاري/انتظامي ڪاروهنوار، مهرن، سڪن، حساب ڪتاب ۽ وڻج واپار وغيره ۾ ان جو استعمال ٿيندو هو. مترجم).

تقريباً 12 هزار سال اڳ جڏهن سمنڊ جي سطح اتر سنڌ کان هيٺ لهڻ شروع ٿي ته ان دور جا ماڻهو جن جو گذران مڇي مارڻ ۽ ٻيلن مان پکي جهلڻ ۽ ٻيا جانور شڪار ڪري کائڻ تي هو، انهن دڪن، پنجاب ۽ بلوچستان کان سنڌ جو رخ ڪيو. 9 هزار سال اڳ سامونڊي ڪنارو حيدرآباد جي اتر ۾ لڳ ڀڳ هالا جي ويجهو هو. ان دور ۾ سنڌ ننڍي کنڊ جي ٻي ڪنهن به علائقي جي ڀيٽ ۾ ماڻهن جي وڏي تعداد کي رهائڻ ۽ ڪارائڻ جي وڌيڪ قابل هئي.

سنڌ ۾ پٿر جو نئون دور (Neolithic Age in Sindh)

سنڌ ۾ هن دور جي شروعات جو وقت معلوم ناهي، پر خاتمي جو وقت لڳ ڀڳ 2300 ق. م. آهي. (دنيا ۾ هن دور جو عرصو لڳ

20 هزار سال اڳ ملتان تائين سنڌو درياھ جو سڄو ميداني علائقو، ٿر جو صحرا ۽ راجستان جو الهندو علائقو سمنڊ جي پاڻيءَ هيٺ هوندا. سنڌ ۽ ٻين علائقن کان دڪن ڏانهن اٽڪل 20 هزار سال اڳ لڏي ويندڙ اهي ماڻهو ايندڙ 10 هزار سالن تائين اتي رهيا. ان دوران دڪن واري خطي ۾ دراوڙ نسل وڌيو ويجهيو، جيڪو هن وقت به ان علائقي ۾ نسلي طور غالب اڪثريت ۾ آهي.

به موجود آهن. دڪن جي ڪل ايراضي 5 لک چورس ڪلوميٽر آهي. Deccan لفظ سنسڪرت ٻولي جي لفظ دڪشڻ مان

50 هزار سال اڳ 130 ميٽر کان وڌيڪ
40 هزار سال اڳ 90 ميٽر
30 هزار سال اڳ 30 ميٽر
20 هزار سال اڳ 120 ميٽر
10 هزار سال اڳ 37 ميٽر
5 هزار سال اڳ 3 ميٽر

مٿي بيان ڪيل انگن اکرن مان ظاهر ٿئي ٿو ته 10 هزار سال ق. م ۾ سمنڊ جي سطح لاڙڪاڻي جي ويجهو هوندي، 11500 يا 9500 قبل مسيح ۾ سمنڊ موجوده رڪ اسٽيشن جي ويجهو وڃي پهتو هوندو ۽ 20 هزار ق. م ۾ ملتان تائين وارو علائقو سامونڊي پاڻي هيٺ هوندو. اهڙي صورتحال ۾ چئي سگهجي ٿو ته پٿر جي وچولي ۽ پٿر جي آخري دور ۾ سنڌو درياھ جي ميداني علائقن ۽ ٿر ۾ موجود ڪنهن به بستي (settlement) جا آثار ڪيئي فوٽ زمين اندر پوريل هوندا.

جيڪڏهن سامونڊي چاڙھ کان پٿر جي انهن دورن ۾ ڪي بستيون بچيون به هونديون ته، اهي سمنڊ جي موجوده سطح کان گهٽ ۾ گهٽ 450 فوٽ مٿي واقع هونديون. 20 هزار سال اڳ ملتان تائين سنڌو درياھ جو سڄو ميداني علائقو، ٿر جو صحرا ۽ راجستان جو الهندو علائقو سمنڊ جي پاڻيءَ هيٺ هوندا.

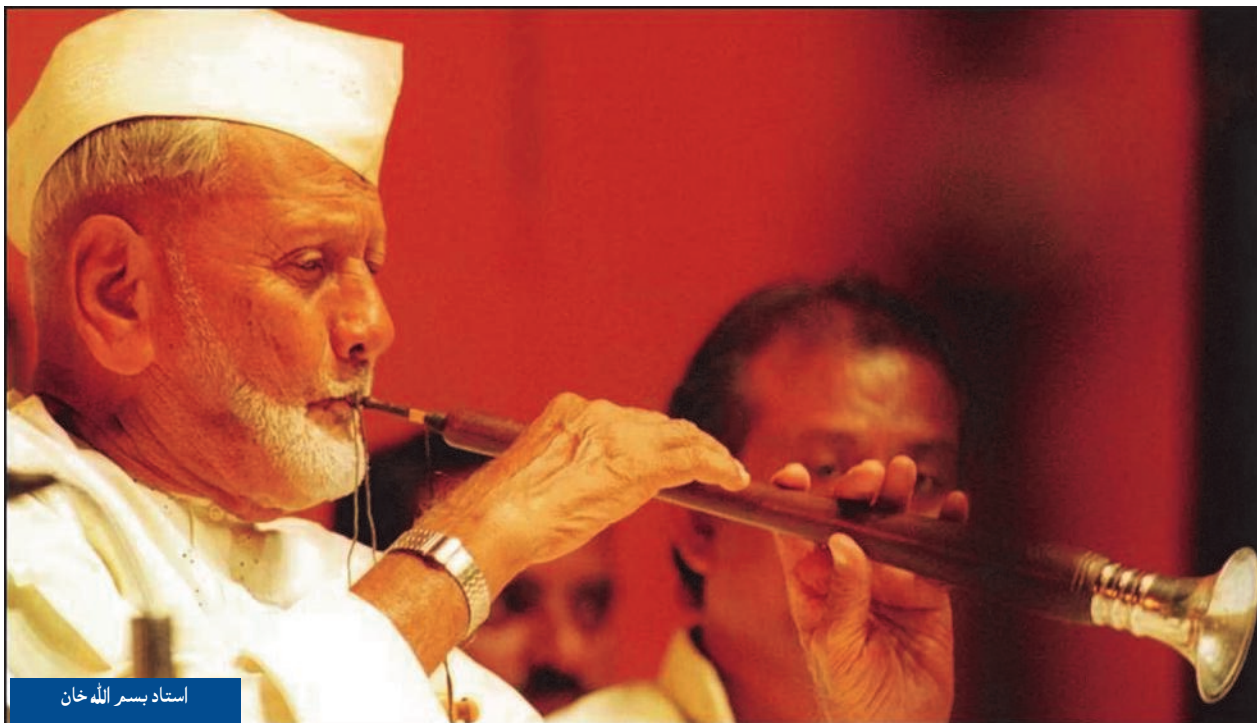
اوڀر ۾ بنگلاديش، اولهه بنگال، بهار ۽ اتر پرديش جو گڏ حصو سمنڊ جي پاڻي هيٺ هو. اهو پڻ امڪان آهي ته اڀرندي ۽ الهندو خليج (Eastern and Western Gulfs) سوين سالن تائين پاڻ ۾ مليل رهيا هجن.

(نوٽ: ننڍي کنڊ جي اڀرنديون ڀيٽي تي موجود خليج بينگال کي ٻين لفظن ۾ اڀرندي خليج يعني Eastern Gulf پڻ چئجي ٿو، جنهن سان اولهه ۾ هندستان، اتر ۾ بنگلاديش، اوڀر ۾

ابتدائي طور شرنائيءَ سان لوڪ سنگيت جي وچت ڪئي ويندي هئي، پر انديا جي مشهور شرنائي نواز استاد بسم الله خان هن ساز کي ڪلاسيڪل موسيقيءَ لاءِ استعمال ڪرڻ شروع ڪيو.

چا 'شرنائي' ايران جي ايجاد آهي؟

استاد بسم الله خان

تي وڃايو ويندو هئو، ان ڪري هن کي سرناءِ سڏيو ويو. هڪ ٻي حڪايت موجب شهنائي، شاھ (بادشاھ) ۽ ناءِ (پاڻيپ) جو مرڪب آهي، جنهن جو مطلب ”شاھي ساز“ آهي. انهن سڀن حڪايتن مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته هن ساز جو تعلق ايران سان آهي.

اتڪل 550 سال قبل مسيح پهرين فارسي بادشاهت دوران سائرس پٽي جي دور ۾ سورنا نالي ساز وڃايو ويندو هئو، جنهن ۾ ڪجهه تبديليون آڻي سرناءِ ايجاد ڪئي وئي، جيڪا اسان وٽ شرناءِ يا شرنائيءَ طور مشهور ٿي.

شرنائيءَ سان مشابھت رکندڙ ڪيترائي ساز مختلف ملڪن ۾ موجود آهن.

مثلاً مصر جو ”مزمار“، ايران جو ”سورنا“، ترڪيءَ جو ”زرنه“، يورپ جو ”شمار“، چين جو ”سئونا“، ”ڊيڊا“، ”الابا“ ۽ ڪوريا جو ”تپيونگسو“ وغيره ابتدائي طور شرنائيءَ سان لوڪ سنگيت جي وچت ڪئي ويندي هئي، پر انديا جي مشهور شرنائي نواز استاد بسم الله خان هن ساز کي ڪلاسيڪل موسيقيءَ لاءِ استعمال ڪرڻ شروع ڪيو. استاد بسم الله خان جي لاڏاڻي کانپوءِ سندس پوٽو استاد فتح علي خان انديا ۾ شرنائيءَ جو مشهور فنڪار آهي. سنڌ ۾ مڱڻهار قبيلو اڄ به شرنائيءَ کي پنهنجي سڀني سان سانڍيو اچي. امام ڏنوفقيير، آچر فقير مڱڻهار ۽ جمعو فقير سنڌ ۾ شرنائيءَ جا مشهور فنڪار ٿي گذريا آهن. موجود دور ۾ ڪوٽڙي واسي عبدالله خان شرنائيءَ جي وچت ۾ سٺو نالو ڪمايو آهي. ■

تصوير يوٽيوب تان ورتل

ساز هندستان ۾ ٺاهيو ويو ۽ ڪجهه مؤرخن موجب هن جو وطن ايران آهي. هن ساز جي نالي متعلق به مختلف حڪايتون آهن. هڪ روايت موجب هيءُ ساز هندستان جي هڪ شهنشا جي درٻار مان مقبول ٿيو. اڳ ۾ درٻار ۾ بين وڃائي ويندي هئي. بين جو تڪر آواز شهنشا کي پسند نه هوندو هئو. جنهن ڪري ان تي پابندي لڳائي وئي. درٻار جي هڪ شاھي حرم (اردو ۾ نائي) شهنائي ساز ايجاد ڪيو ۽ درٻار ۾ وڃايو، جتان ان جو نالو ”شهنائي“ پيو. جيئن ته ان حڪايت ۾ بادشاھ جي نالي جو ڪوبه ذڪر نه ٿو ملي، ان ڪري اها ڳالهه صرف هڪ خيالي قصو لڳي ٿو. ٻي حڪايت موجب شرناءِ فارسي لفظ سرناءِ مان نڪتل آهي، جيڪو ٻن لفظن ”سور“ ۽ ”نائه“ مان جڙيو. لفظ سور، فارسيءَ ۾ دعوت يا ضيافت کي چيو ويندو آهي ۽ نائه جي معنيٰ نلڪي يا پاڻيپ آهي. جيئن ته اهو ساز گهڻو ڪري دعوتن

اتڪل 550 سال قبل مسيح پهرين فارسي بادشاهت دوران سائرس پٽي جي دور ۾ سورنا نالي ساز وڃايو ويندو هئو، جنهن ۾ ڪجهه تبديليون آڻي سرناءِ ايجاد ڪئي وئي، جيڪا اسان وٽ شرناءِ يا شرنائيءَ طور مشهور ٿي.

وسيع الدين جوڻيجو

شرنائيءَ جو شمار سنڌ جي قديمي ۽ مقبول ترين عوامي سازن ۾ ٿئي ٿو. شرنائي جي خاص ڳالهه اها آهي ته اهو ساز نه صرف خوشيءَ جي موقعي تي وڃايو ويندو آهي، پر ڏک وارين گهڙين ۾ پڻ اهو ساز وڃايو ويندو آهي. انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا مطابق جڏهن محمد بن قاسم سنڌ تي ڪاه ڪئي ته سيوهڻ وٽ سندس استقبال شرنايون وڃائي ڪيو ويو.

شادين جي موقعي تي هن ساز مان هڪ طرف ٻن دٻين جي ميلاپ جون خوشيون ڀريل ڌنون نڪرنديون آهن ته ٻئي طرف ڪنوار جي پنهنجي اباڻن کان وڇڙي وڃڻ جا آلاپ ٻڌندڙن جي جيءَ کي جهوري وجهندا آهن. سنڌ ۾ ميلن ملاڪڙن سان گڏ ڪربلا جي شهيد اهل بيتن جي سوک ۾ نڪرندڙ محرم الحرام جي ماتمي

جلوسن ۾ پڻ شرنائيءَ جي وچت ٿيندي آهي. هيءُ ساز وڃائڻ ايترو سؤلو نه آهي، جيترو نظر ايندو آهي. فنڪار کي هن ساز وڃائڻ لاءِ پنهنجي ساھ تي ڪنٽرول ڪرڻ جي مشق ڪرڻي پوندي آهي، ڇاڪاڻ جو هي ساز وڃائڻ لاءِ وات مان لڳاتار هوا ڦوڪي ويندي آهي. برصغير پاڪ و هند ۾ شرنائيءَ جو جوڙو هميشه دهل يا نغارن سان هوندو آهي.

ڦوڪ سان وڃائي ويندڙ ۽ ڪاٺ مان جڙيل هن ساز جي ڊيگهه 12 کان 20 انچ هوندي آهي. هن جي مٿئين حصي ۾ ڪنگور جون ٽوٽريون لڳل هونديون آهن ۽ هيٺيون حصو ٽليءَ يا گھنڊڻيءَ وانگر هوندو آهي، جيڪو لوھ جو ٺهيل هوندو آهي. ان ۾ 6 کان 8 سوراخ هوندا آهن. سنڌيءَ ۾ هن کي شرناءِ پڻ چيو ويندو آهي. اردوءَ ۾ هن کي شهنائي ڪوٺيو ويندو آهي ۽ ايران ۾ سرناءِ سڏيو ويندو آهي.

هن ساز جي ابتدا ڪٿان ٿي؟ ان بابت مختلف رايا آهن. ڪجهه ماهرن مطابق هيءُ

غزل

گل محمد خاصخيلي

ڏي تون بيدرد تورا
اسان کي درد تورا

حياتي پر نپائن
سي آهن مرد تورا

ڏسي گڏ پاڻ کي ٿيا
کي چهره زرد تورا

زماني ۾ اسان جا
رهيا همدرد تورا

رکيا سين دل ۾ ساندي
کي جذبا سرد تورا

وفا جي گس تي هلندا
کي آهن فرد تورا.

بيت

ڊاڪٽر رياضت پرڙو

منهنجي اکين کي اڃا، ڳولا تنهنجي آ،
هستي منهنجي آ، ڪيسين رهڻي هيڪلي!

ڪيسين تائين هي سفر، ڪيسين تائين پنڌ!
اکين جا هڙ ٽنڌ، لهنندا ٽسي پرينءَ کي.

پنڌُ الڳي ڪيترو ڪيسين آنءُ وڃان؟
تنهنجو نانءُ مڃان، جيڪر آنءُ وجود ۾.

او بيلي! بيڙاڻسا! پار اُڪاريندين؟
مشعل پاريندين، اوندهه، انڌوڪار ۾!

شاعرا تنهنجي شاعري، سڀني جهڙي آ،
نيڻين سهڙي آ، تصور ۽ تصوير سان.

سنڌ امان، تون ساھ ان، تون ئي آن ويساھ،
تو سان گهرو چاھ، آھي منهنجو پريتڻو.

غزل

سڪندر سرواڻ

ايدو چو انبياءَ هتي آ
پاءُ جو دشمن پاءُ هتي آ

منزل مقصد رستو هڪڙو
ويچن جو چو واءُ هتي آ

ڏاڍ رهي تو هر دم ڏاڍو
ڏاڍن جو ڏهڪاءُ هتي آ

هر پاسي هو ها جو عالم
ڪاوڙ، نفرت، تاءُ هتي آ

سج ٿئي سنگسار هتي ٿو
ڪوڙن جو هر داءُ هتي آ

قتل ٿئي انصاف ٿو هڻي
بي ڏوهي کي گهاءَ هتي آ

ڳالهه جو آ مان مٿاهون
چمچن جو چمڪاءُ هتي آ

تون مون کي وڻ مان توکي
اهڙو ئي ٻوڙ پلاءُ هتي آ

عمل بنا اعلان سمورا
ٿيندڙ بس پڇتاءُ هتي آ

پاڻ پڇي ڏس پنهنجو پاڻ
پاڻ ۾ نه سرچاءُ هتي آ

ڳالهه ڪيان سرواڻ ڪهڙي
ڳالهين جو ورجاءُ هتي آ.

غزل

فراخ جانوري

انڌيرا ڏور ٿيڙي ٿي اوهان جي مرڪ چاندوڪي
اجالا ٿي پڪيڙي ٿي اوهان جي مرڪ چاندوڪي

جڏهن پي وقت جا اوڻر وڪيري ٿا وڃن مون کي
وري بهيهار ميڙي ٿي اوهان جي مرڪ چاندوڪي

متائي مونجهه اندر جي جيئن جي آس جاڳائي
خوشن مون ۾ پڪيڙي ٿي اوهان جي مرڪ چاندوڪي

جڏهن پي غم اڪيلايون سڀن ٿيون ساھ منهنجي سان
بکيا غم جا اڏيڙي ٿي اوهان جي مرڪ چاندوڪي

اسان جي جانوري جيون جا وڪريل ۽ ٽٽل سڀنا،
سيئي پل ۾ سهيڙي ٿي اوهان جي مرڪ چاندوڪي

غزل

ناچيز ميمڻ

قُربتون موٽي ملن ته ڇا ڪپي
الفتون قاتل هجن ته ڇا ڪپي

دور نفسيءَ جو هلي، اُن وقت ۾
تهڪ ڪي ماڻهو ڏين ته ڇا ڪپي

ڪو سچو ناهي محبت ۾ مگر
لڙڪ تنهنجي لاءِ وهن ته ڇا ڪپي

ساٿ تنهنجو ويا ڪسي پر ڏس وري
هاڻ مون کان ٿا پڇن ته ڇا ڪپي؟

آ سلامي سڀ خلق پر تن اڳيان
حڪمرانن جا سر جُهڪن ته ڇا ڪپي

عشق جي چوڪٽ وڏي ”ناچيز“ آ
بادشا جت ٿا ڇون ته ڇا ڪپي.

غزل

وسند چوهاڻ، مٺي

تنهنجي سار سڄني آڻي گڏي تي
مون پي پنهنجي دل وندرائي گڏي تي

اُڪيلو ويهي مون گڏي جي گوڙ ۾

لڙڪن سان مون شام رڄائي گڏي تي

مان پي هئيس ساڳيا منظر هئا گڏي جا
توين ڏاڍي هئي اُڪيلائي گڏي تي

ويو پئي سج لڪن تان ليئا پائيندي
هئي سج سندي لالائي گڏي تي

تو کي ساري ’وسند‘ سرجيندي شاعري
مون غزل گيت ۽ ليکي وائي گڏي تي

اداس دل ڏانهن
اداسيءَ ڀريو خط

دست ڪمار

او منهنجي دڙڪندڙ دل!

منهنجي احساسن جذبن اميدن

۽ منهنجي لڙڪن جي پناهگاھ

منهنجي اڻ اظهاريل محبتن

۽ منهنجي بدقسمت ناکامين جا درد

پنهنجي پاڻ ۾ سمائيندڙ

او منهنجي اڪيلائي اداس دل؛

مون کي محسوس ٿيندي آهي

تنهنجي بيچين تنهائي

۽ من جي مايوس لمحن ۾

تيز تيز ٿي ويندڙ تنهنجي پارائي دڙڪن

ها، تنهنجي اها پارائي ۽ معصوم دڙڪن

جنهن سان منهنجي چهري تي

مرڪ ايندي هئي۔

او وقت ۽ حالات جي ستايل

منهنجي ڏکي دلڙي

آئون تڏهن کان ئي رنجيد آهيان

جڏهن تنهنجي ڌرتي تي منهنجي دل

پهريون ڌراڙ آيو هو

تنهنجي دل بدن اندر

پهرين ڦوٽ پئي هئي

منهنجي چهري جي مسڪان؛ منهنجي تبسم

ته انهيءَ لمحي کان ئي ڪٿي

گر ٿي وئي هئي

اهو هڪڙوئي لمحو منهنجي دل

منهنجي زندگي جي سڀني رونقن کي قيد ڪري ويو

آئون ته مسڪرائڻ وساري وينس

مگر اڳي منهنجي اڏول اداس دلڙي

تنهنجي ٽٽڻ جو ته هلڪو سو آواز به ڪونه آيو

هان مگر تنهنجي دڙڪن ۾

اها روانگي ۽ تشنگي ڪانه رهي

تون پوءِ به دڙڪندي رهين

۽ تنهنجي دڙڪن سان ئي

منهنجي رڳن ۾ رواني آهي

او منهنجي اداس دل!

منهنجي اڪيلائين ۽ ناکامين جي حصيڊار

منهنجي اداس دل

مون کي خبر آ مون کي پتو آ

۽ مون کي احساس آ ته

تون پنهنجي اندر ۾ منهنجا

هڙئي درد و غم

کوڙ ساريون اڏوريون خواهشون حسرتون

هيڪليون اڻپوريون چاهتون

منهنجا اڻ اجايريل لفظ

الاهي سارا احساس ۽ اميدون

منهنجيون بدقسمت ناکاميون

منهنجيون بي عزتيون ۽ ڪي راز

منهنجا ناز، ڊپيل آواز

پنهنجي اندر ۾ سمائي رکيا آهن

۽ منهنجي ساٿي منهنجي هم سفر منهنجي دل

مون کي احساس آهي ته هاڻي تون پرڇي وئي آهي

پرڏيهي شاعري

منهنجي خوابن ۾ جھڙي دنيا

شاعر: لينگسٽن هيوز

(Langston Hughes)

منهنجو خواب هڪ اهڙي دنيا

جنهن ۾

نه ڪو ڪنهن لاءِ رڪي حقارت

ڌرتي هجي فقط پرير سان سرشار

هر راه هجي امن و شانتي سان شاداب

هر ڪوڄائي آزاد فضا ڇا ٿيندي آ

بي لوپ ٿي رهن روح روز ازل جا

لوپ ڪندي تهس نهس هر ڏينهن اسانجو

منهنجو سڀو اهڙي دنيا

جنهن ۾ هجي نه تفریق ڪاڻي

ڪاري کي گوري تي يا ڪٿي

ڪهڙي به هجي ذات پات

پاڻ ۾ هجن سڀئي خوشين سان سرشار

اداسين کي لٽڪائي صليب تي

هجن فقط خوشين سان ٽمٽار جيئن چمڪندڙ موتي

هجي هر ڪو آزاد فضا ۾

جتي پهريون ٿين خواهشون عالمِ انسانيت جون

اهو ئي سڀو ۽ دلي حسرت

ته هجي دنيا اهڙي!

ڇا مينهن پوندو؟

شاعر: اسٽيفن ڪلمر

ترجمو: زين سولنگي

ڇا مينهن پوندو؟

هوا توهان جو نالو ڪٿي سڏ ڪري ٿي!

ڪارا بادل ۽ منهنجي دل ۾ گهلندڙ اڻ وڻندڙ تيز هوا اسان کي جدا

ڪندي،

ڇا مينهن وسڻ وارو آهي؟

ڇا تون منهنجي درد کي محسوس ڪري سگهين ٿي؟

مون کي لڳي ٿو مان چريو ٿي ويندس،

مون کي ٻڌاءِ مينهن وسڻ وارو آهي؟

خاموش ٿي وڃي ٿو..

طوفان، ٿڌڙي هير، رات جو آهستي سان ڳالهائي ٿي

مان توهان کي مضبوطيءَ سان پڪوڙڻ ٿو چاهيان

مان موسر کي پنهنجي ست ۾ محسوس ٿو ڪيان.

اها مون کي ٻڌائي ٿي ته مان اڪيلو ٿي ويندس۔

مون کي ٻڌاءِ مينهن وسڻ وارو آهي؟

مون کي ٻڌاءِ،

ڇا تون منهنجي درد کي محسوس ڪري سگهين ٿي؟

هاڻي تون وڌيڪ تڪليفون، اڏيتون، ناکاميون ٺاهيندو ۽ نفرتون

سهڻ يا کڻن جي همت ساري نٿي سگهين۔

او منهنجي دل!

مگر هاڻي تون پرڇي وئي آهي

تنهنجي پرڇڻ سان منهنجيون اکيون به پرڇي ٿيون اڄن

تنهنجي اندر آهستي آهستي

ڄڻ ڪا قبر ٺهندي ٿي وڃي

احساسن، جذبن، چاهتن

محبتن، محنتن ۽ خواهشن جي قبر

۽ ائين تنهنجي دڙڪن

بي ترتيب ۽ تيز تر ٿيندي ٿي وڃي

مون کي ڊپ آهي مون کي خوف آهي ته

ڪڏهن تنهنجو دڙڪو وڌي نه وڃي صفا

۽ تنهنجي بدن تي آيل ڦوڙن

ڦاٽ ڪاٽي ڦاٽي نه وڃن

۽ پوءِ آئون به رهي ڪونه سگهندس ■

ڪتاب: ”سراب زندگي“ (شاعري) _ شاعر: گل ڪوندر

”مُندَ انبن جي آئي آ، اڄ ڳاڙها پيلا ڪائي وڃ / جڻ جوين جو تَ جَلائي آ، اڄ ڳاڙها پيلا ڪائي وڃ -“ گل ڪوندر

سانوڻ رُت جي مَهڪ اچي پئي...

نصير مرزا

فن، ادب آرٽ يا ڪلا ڪويتا جي فيلڊ ۾ جيڪو به تخليقڪار صفا پنهنجو پنهنجو، يعني شهر رک مثل قريب قريب، ان جي ته بابا، هر ادا دلريا ۽ دلپسند. اجهو پڙهو بانو قدس به آيا جهڙي درويش صفت ناول نگار جو هي گفتو: ”سچا دوست وه هي تو، هوتا هئ، جسڪي نانينڪ پي نينڪ لگتي هئ.“ هونئن

اهو عمل but natural به ته آهي. ته بس، آگاهه رهجي، تازو تازو شايع ٿيل هن شعري مجموعي ”سراب زندگي“ وارو سرچشمار پييارو گل ڪوندر به، سڀني وصفين عزيز دوستن واري گلدستي ۾ مون لاءِ جهڙو گلاب جو گل.... هڪ خوبصورت ”انسان“ جيڪو هر طرح سان نهايت ئي بااخلاق باصلاحيت ۽ بيلڊر جي شيشي نما شفاف، نازڪ ۽ نفيس، جنهن تي رُڪ رکاءُ ۽ ڌيرج ڌيرج سان گفتگوءَ جي ڪهاڻي ختم سمجهو، ختم! اجهو اهڙي با ادب بامراد قلمڪار سان، منهنجي ويجهڙائيءَ جو پهريون ڪو حوالو بڻيو ته اهو به هونئ ”ادب“ جي ها، ”ادب رسالو“ جنهن جو پاڻ ايڊيٽر هو. سندس پاران جاري ٿيندڙ ان ”ادب“ رسالي جا سڀ عام شمارا ته ٿيا پنهنجيءَ جاءِ تي، پر ان ڏس ۾ ڪارنامو هن جو هي ته، پاڻ ڪيترن ئي ناميارن قلمڪارن جا ”شخصيت نمبر“ پڻ جاري پئي ڪيائين. پڪ اٿر ”ادب رسالي“ جا اهڙا سڀ شخصيت نمبر، ايئن سمجهو ته آئنده زماني ۾ اهڙين شخصيتن بابت، اير فل ۽ پي ايڇ ڊي ڪندڙن لاءِ نهايت ئي ڪارگر ۽ سورس مٽيريل طور ڪم پيا ايندا. واللہ! گل ڪوندر جي انهيءَ Contribution جي ته آئون ڳالهه ئي چا ڪريان ۽ ويجهن دوستن لاءِ، پُرڪشش شخصيت رکندڙ اسان جي هن گل ۾، بهرڪيف شخصي خوبين سان گڏ ادب سرچڻ جي به ته حيرت جهڙي صلاحيت نظر آيو.

اجهو هن ڏس ۾ سندس پهريون ناوليت / ڪهاڻي مجموعو ”ڌڪ سَڪن جي سُونهن“ يا سندس ڪهاڻين جو ٻيو مجموعو ”سَندي لارَ ماڪيءَ“ به پنهنجي جاءِ تي، پر تازو تازو سندس ڌيان ڇڪائيندڙ ڪهاڻين جو

هي مجموعو ”ماڻي مُجاوڙ“ يا پوءِ هي ان ڏس ۾ سندس شعري مجموعو ”سراب زندگي“ ۽ ايئن ئي ويجهڙائيءَ ۾ شايع ٿيندڙ، سندس نشري ۽ شاعريءَ وارن اهڙن سهڻن ڪتابن جي مطالعي بعد چاتر، ته هن ۾ چا ته ڪهاڻي جوڙڻ جو سينس ۽ گڏوگڏ فڪشن لکڻ جي

آرٽ، ڪرافٽ کان به آگاهي، ته گڏوگڏ وائي، نظم ۽ خاص طرح سان غزل صنف لکڻ جو به پلو ڏانءُ... بيشڪ ڪهاڻين ۾ هن وٽ ڪيئي، سماجي موضوع آهن، پر شاعريءَ ۾ پنهنجي سڀاءُ وانگر هُو خالص رومينٽڪ شاعر آهي. ٿو دي پوائنٽ ۽ بلڪل پرامننگ Poet يعني وفادار عاشق. هاڻي هتي اها ڳالهه به چو لڪايان، ته هن جي اڪثر عشقن جي مون کي نه فقط خبر، پر ان ڏس ۾ آئون سندس رازدان دوست به آهيان. ان ڪري مون لاءِ ته منهنجو هي دوست، گل ڪوندر جهڙو کليل ڪتاب! سو سندس شعري مجموعي ”سراب زندگيءَ“ جي، جنهن جنهن به غزل جي ڪنهن شعر ۾ هن جون اکيون آليون ٿي مون ڏٺيون، يڪدم سمجهي ٿي ويس ته پڪ سان هي شعر، گل، او... فلاڻيءَ جي فراق ۾ لکيو هوندو، هتي به اهڙا مثال ڏسو:

سڄي رات رُٽندي، گذر ٿي وڃي آ،
سوا توحياتي، زهر ٿي وڃي آ.

گل، جيئن هي مٿي به مون عرض ڪيو ته شخصي لحاظ کان، منهنجيءَ نظر ۾ چڻ قدرت پاران ڪمپوز ٿيل رومانوي ڪتاب.... پر ان ڏس ۾ پنهنجي شاعر ٿيڻ بابت سارو ڪريڊٽ وري هُو ڪنهن ٻي هستيءَ کي پيو ڏي. ڪنهن کي، اجهو پاڻ ئي پڙهي ڏسو: تنهنجي پيار جي پاڇولن ۾،

گيت غزل مون ڏاڍا سَرحيا،
گل ڪوندر جا پنهنجيءَ محبوبا جي بيمثل حسُن جي واکاڻ وارا اهي شعر، پڙهندي پڙهندي هيءَ به عجب جهڙي ڳالهه هيٺائو تي هُري آيو. ظاهر آهي، هر ڪو عاشق پائيندو آهي ته، ان جو نورِ نظر سڀ کان سهڻو آهي، اهڙيءَ ڪنهن روحاني رمز ۾ پنهنجي وڏي، مرشد سائينءَ پٽائي صاحب به ته فرمايو هو: ”عبداللطيف جڻي پرين

اسان جو، هميشه حُسنًا ڪ...“

ته ڏسوان ڏس ۾، انسانن کي ته ڇڏيو، بقول گل ته:

”ٽپڪي ڳيچ ڳائڻ“

۽ اها ئي نوڙي ڪنوار، خيالن مان نڪري، حقيقت جي دنيا ۾ هُن جي آڏاچي ٿي، ته ڪيڏن نه انوکڻ اکرن ۾ هُو ان جو عڪس هيئن ٿو ڏيکاري، ٿوري جهلڪ ان جي اوهين به ڏسو:

تاجيءَ پيٽا پَٽ سندا گل،

ريشر ريشر اُتجي آئينءَ،

هاڻي سراپا حُسن، اهڙي محبوبا، حسين آپسرا، شاعر وٽ اچڻ ۾ دير ٿي ڪري، ته چويس ٿو:

اچي مل ته جاني، حياتي وڌي پئي،

ڪُجَل پائي ڪائي، حياتي وڌي پئي.

محبوبا جي شان ۽ حُسن سراپا بابت، گل جا برابر ته ڪي ڪي شعر، روايتي انداز ۽ unusual فڪسمر جا به آهن، پر ڪي ڪي وري اهڙا ته unique، جو گهٽ ۾ گهٽ مون ته سنڌي شاعريءَ ۾ اڳي ڪڏهن اهڙا نه ٻُڌا، نه پڙهيا. هتي مثال طور اهڙن شعرن مان هي به مثال ڏسو:

پرين او پرين سوچهرو ٿو لڳين،

۽ مون ٿو اچو، کوپرو ٿو لڳين.

محبوبا جي حُسن جي واکاڻ ۾، پياري گل جو هي ٻيو شعر به ته واه واه... ۽ آئون انهيءَ شعر کي گل جوئي نه، سنڌي شاعريءَ جو به فني گهڙاوت ۽ عڪس بنديءَ جي خيال سان، ڪوه نور هيڙي جهڙو اُملُله شعر پيو ٿو سڏيان. ٿورو توهان به ان جي ڪمال جمال جو رنگ ڏسو:

چنڊ پيو ٿو، ”جوت جُهتي“، تنهنجي ”چوڻ جَلوي“ مان. خير... هي ته گل پنهنجي محبوب جا رُوپَ سروب اسان کي ڏيکاري، پر پئي پاسي ڪنهن ڳوٺاڻي ناريءَ جو چا حُسن ۽ چا جوين جواني؟ ۽ اُن جو مثال وري سندس هن شعر ۾ ڏسو:

ڪَڇَ تي ڪُٽڙو، مَتِي تي ماني،

مُڙس سندس جوهاري آهي.

هاڻي گل جي لفظن ۾ هي ڏسو، اهو ئي هاري وري پنهنجي انهيءَ محبوبا لاءِ هي چا ٿو پيو چوي، ٿورو پڙهي ڏسو:

پَڪَل پوک شينَن، سَندي تون پرين،

مُنهنجي دل پَنيءَ تي، کُڙيل ڪيَتَ اُن.

گل جي ڪنهن غزل جي هيءَ تخليقي ست، به چا ته نئون نڪور خيال ڪئي آئي آهي:

ڪُن ساڙ ٿي پيا هن، توڙي سڄڻ ڪَٽائي.

ڪتاب جي مهاڳ ۾ عزيز، عزيز گويانگ اسان جي شاعر بابت، هي به ڪيڏي نه سهڻي ڳالهه لکي آهي: ”ماڻهوءَ جي هجي يا شاعريءَ جي، سادگي ٻنهي کي خوبصورت بنائي ٿي.“

Agreed پيارا عزيز تڏهن ئي ته گل جي روان دوان ۽ ساده ساهه هن شعر کي پڻ پسند ڪري، اُتاريان پيو هتي:

گهلن ٿيون جڏهن ڪي، ٿڌڙيون هواڻون،

پنا ٿو مان رب کان، ملڻ جون دعاڻون.

گل ڪوندر جي هن شاعريءَ ۽ شعري مجموعي بابت ڪو ڀلي ته ڪئي، ڪهڙي به راءِ رکي، پر خود شاعر کان ئي هي لفظ آڌار وٺي لکان پيو ته، توهان مون کي: سانوڻ رُت جي مهڪ اچي پئي!

اجهو سانوڻ رُت جي سرهاڻ تان ياد آيو، هي به ڪيڏو نه عجب جهڙو اتفاق... ته گل ڪوندر جي هن شعري مجموعي ”سراب

زندگي“ جي مطالعي بعد، هي جيڪو ڪجهه آئون لکان ويٺو، ته اسان جي گهرجي لائن ۾، اُنب جو جيڪو وڻ... ان ۾ اوچتو ئي اوچتو هڪ ڪوئل، ڪوڪڻ شروع ڪري ڏنو آهي، جڻ چوي پئي اُنب ئي نه چاڻ، ته سانوڻ به آيو ڪي آيو ۽ جنهن بعد، پوءِ ته ڏسجڻ هر طرف هر هنڌ، مڀون جو هي بادشاهه ئي جلوه افروز نظر ايندو تڏهن انبن جي اهڙي آمد کان اڳ گل کان سندس هن ٻيو شعر به آڌار وٺي، پنهنجي پرينءَ کي پڪاريندي، هنن ستن مان موڪلايان ٿو اوهان کان:

مُندَ انبن جي آئي آ، اڄ ڳاڙها پيلا ڪائي وڃ،

جڻ جوين جو تَ جَلائي آ، اڄ ڳاڙها پيلا ڪائي وڃ. ■

روح کي سڪوڻ ملي ويندو آهي. هن سان منهنجو گهڻو پراڻو تعلق آهي، بلڪ انهن ڏهاڙن کان آهي، جڏهن مان ادبي دنيا ۾ نئون نئون داخل ٿيو هوس، پر ان وقت ۾ به منظور نانءُ منهنجو ٻڌل ٻڌل ٿيو.

مونکي منظور بيدار تي ”خاڪو“ لکڻو هو، پر ان پَو کان هن مهل تائين لکي نه سگهيو آهيان ته متان لکڻ ۾ مون کان ڪا ناانصافي ٿي وڃي، ڇو ته جنهن شخص هن مهل تائين پاڻ ڪنهن سان ناانصافي نه ڪئي آهي، ۽ جنهن ياد ڪرڻ ۾ به ڪڏهن ڪوتاهي به ڪئي هجي، ان سان ناانصافي جڳائي نه ٿي. ان محبوب دوست تي لئيءَ مان لٽ پڇي لکڻ کان بهتر سمجهير ته نه لکجي ته بهتر آهي.

پڙهندڙن کي هي لاجواب ڪتاب پڙهڻ گهرجي. مون کي اميد آهي ته پڙهندڙ جڏهن منظور بيدار جون هي معياري ڪهاڻيون پڙهندا ته کين

خبر پئجي ويندي ته سنڌ ۾ معياري ڪهاڻين جو ڪاڌ ناهي پيو ۽ ائين به ناهي ته مان ڪو منظور بيدار جو دوست هئڻ جي ناني، سندس ڪهاڻين جي تعريف ڪري رهيو آهيان. اصل ۾ هن ڪتاب ۾ شامل ڪهاڻيون آهن ئي اهڙيون معياري جن لاءِ، جيڪو به پڙهندو، اهو مون جهڙي ئي راءِ ڏيندو.

منظور بيدار جي پهرين مراد يعني هن ڪهاڻي ڪتاب تي، سندس ويجهن دوستن انتهائي محبت سان پنهنجا رايائ لکيا آهن. ڪتاب جو بئڪ ٽائيتل نامياري شاعر محترم اياز گل ۽ فليپس تي ماتوران امراياڙ مهر ۽ مجيد نواز مغل رايائ لکيا آهن هن ڪتاب ۾ ٻين ناميارن معزز ليکڪن: جهانگير عباسي (آمهاڳ)، سرور سيف، مالڪ کوسو، ڊاڪٽر محمد اسماعيل ماکو، حبيب ساجد، عبداللطيف، ارشاد پيڙادو، ۽ شيخ ارشاد جا پڻ رايائ ڏنل آهن. ان کان علاوه ڪهاڻيڪار ’پنهنجي پاران‘ ۾ پنهنجيءَ دل جون ڳالهيون سهڻي نموني سان لکيون آهن. سونهن پبليڪيشن پريلاءُ/ خيرپور طرفان شايع ڪيل هن ڪتاب جو پبلشر نوت سميج سجاد ميراڻيءَ لکيو آهي. پنهنجن دوستن کي اڀينا ڪيل 148 صفحن واري هن ڪتاب جو ملهه 300 رپيا آهي. ■

ڪتاب: درد جي دنيا (ڪهاڻيون) _ ڪهاڻيڪار: منظور بيدار

منظور بيدار جون معياري ڪهاڻيون

روشن شيخ

ڪتاب ”درد جي دنيا“ ۾ شامل ڪهاڻيون پڙهندي ڪيترن ئي جڳهن تي مونکي محسوس ٿيو ته محترم منظور بيدار هي جيڪي ”درد ڪهاڻيون“ لکيون آهن، انهن جي پروڙ رڳو منظور بيدار هجڻ حساس ڪهاڻيڪارن کي ئي پئجي سگهي ٿي. ڪهاڻيءَ جي تاريخ به انساني تاريخ جيڏي ئي پراڻي آهي، ۽ درد جي دنيا مان لکيل ڪهاڻين جي تاريخ ته ئي سگهي ته اها اڃا به اڳتي جي هجي، ان ڪري جڏهن به ڪو ڪهاڻيءَ جو ڪتاب شايع ٿيندو آهي ته مون کي محسوس ٿيندو آهي ته چڻ ڪو تاريخ جو وساريل ورق محفوظ ڪيو ويو آهي.

منظور بيدار صاحب جي ڪهاڻين جو هڪ معيار اهو به آهي ته هن ننڍن موضوعن تي ڪهاڻيون لکيون آهن، جيڪي آهن ته اسانجي معاشري ۾ عام جام، پر انهن تي لکڻ وارن ۾

منظور بيدار جو نالو هڪ ذميواري ڪهاڻيڪار طور سامهون اچي ٿو.

منظور بيدار پراڻو ڪهاڻيڪار آهي. هورسالن ۽ اخبارن جي ايڊيٽوريل صفحن کان ته گهڻو پري رهيو، پر ڪهاڻيءَ کان پري ڪين رهيو. ان ڪري هن محبوب دوست کي هاڻوڪي تهئي، ڪهاڻيڪار جي حوالي سان شايد گهٽ سڃاڻي. پر هن ڪتاب جي شايع ٿيڻ کانپوءِ منظور بيدار کي اهو نسل به ضرور سڃاڻيندو، جيڪي چوڻ ٿا ته سنڌيءَ ۾ معياري ڪهاڻيون گهٽ پيون لکجن ۽ ڇپجن.

هن ڪتاب ۾ 18 ڪهاڻيون ڏنل آهن، جيڪي موضوعاتي لحاظ کان هڪ ٻئي کان مختلف آهن. پهرين ڪهاڻي ”سمجهوتو“ کان ويندي آخري ڪهاڻي ”انڪوائري“ تائين منظور بيدار ڪهاڻيءَ سان هر حوالي سان خوب نڀايو آهي ۽ اِن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته هيءُ ڪهاڻيءَ ڏانهن ڪيترو ذميواري آهي.

هن ڪهاڻي ڪتاب جو مهاڳ ناليواري ڪهاڻيڪار ۽ ناول نگار محترم ابراهيم ڪرل لکيو آهي. ڪرل صاحب هر ڪهاڻيءَ تي اهڙي ته تفصيلي راءِ ڏني آهي، جو اها پڙهندي ذهن ۾ منظور صاحب جي ڪهاڻين ۽ شخصيت جو سهڻو اميج ٺهي وڃي ٿو.

منظور بيدار شخصي طور تي به محبت ڪندڙ هڪ اهڙو دوست آهي، جنهن سان ملي بيقرار

آغا ظفر

فت پات

هلندڙ دور کي سنڌي اسٽيج ناٽڪ جي نئين جنم جو زمانو چئجي ته ان ۾ ڪو وڌاءُ نه ٿيندو. منهنجي هن دعويٰ کي سمجهڻ لاءِ مختصر ترين لفظن ۾ ڊرامي جي ويجهي ماضيءَ ۾ جهاتي پائڻي پوندي. جيئن ته سنڌي اسٽيج ناٽڪ، اليڪٽرانڪ ميڊيا جي رواج ۾ اچڻ ۽ ڪيترن ئي سنڌي سينلائيٽ تي وي چئنل جي ڪلڻ کان پوءِ ڌري گهٽ مري چڪو هو، خود ٽي وي ڊرامو به انتهائي خراب حالت ۾ رنده آهي، بلڪ زوال پذير نظر اچي رهيو آهي، جنهن جي مکيه ڪارڻن مان هڪڙو ڪارڻ اهو آهي ته، سنڌي ڊرامو يڪسانيت ۽ چرچ سازي جو شڪار ٿي ويو هو ۽ ٻيو مک سبب معياري لڪارين جو سنڌي ڊرامو لکڻ کان منهن موڙڻ آهي. ساڳي طرح شوقيه ليکڪ اسٽيج لاءِ غير سنجيده موضوعن تي پاڻ ٿي لکندا، پاڻ ٿي پيش ڪندا ۽ پاڻ ٿي پرفارم ڪندا هئا. نتيجي ۾ سنجيده ڏسندڙ مرد، عورتون توڙي ٻار اسٽيج ڊرامي کان پاسيرا ٿيندا ويا. ان طرح اسٽيج ناٽڪ مرڻ ڪنڌيءَ پهچي ويو.

پر هينئر سنڌي اسٽيج ڊرامي جي revival ۾ ان جي پيشڪارن، لڪارين ۽ ٻين دلچسپي رکندڙن جو وڏو اهم ڪردار آهي، خاص طور تي شاهنواز ڀٽي صاحب جو، جنهنجي محنتن، ڪاوشن ۽ درست ۽ وقتاڻي فيصلن جي ڪري اڄ سنڌي اسٽيج ناٽڪ معيار جي اوجاين ڏانهن ٽڪيون وڪون ڀريندو وڌي رهيو آهي. ڀٽي صاحب هن وقت نيشنل اڪيڊمي آف پرفارمنگ آرٽس (ناپا) ڪراچيءَ ۾ هڪ اهڙي پروجيڪٽ جو ڊائريڪٽر آهي، جنهن تحت هن نه صرف سڄيءَ سنڌ ۾ مختلف ناٽڪ پيشڪارن کي هڪ قسم جو روزگار فراهم ڪرڻ ۾ پيش رفت ڪئي آهي، پر گڏوگڏ معياري ڊرامي جي صورت ۾ ماڻهن لاءِ معياري وندر ۽ ورونهن جو سعيو به ڪيو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ ثقافت کاتي ۽ ناپا جي مدد سان سموريءَ سنڌ ۾ اسٽيج ناٽڪ پيش ٿي رهيا آهن. ڪيڏي نه پلي ڳالهه آهي جو اهي ڊراما ماڻهو پنهنجي گهر پاتين سميت ڏسڻ اچن ٿا. ان جو ڪريڊت ثقافت کاتي جي خاص طور موجوده وزير، سيد سردار علي شاھ ۽ اڳوڻي سيڪريٽري اڪبر لغاريءَ ڏانهن به وڃي ٿو جن جي دلچسپي ۽ ڪوششن سان سنڌي اسٽيج ناٽڪ جي بحالي

رمضان جي پيڻ تي ٻڌائينس ٿو ته، انهن ڪتابن ۾ اتي، لتي ۽ اجهي لاءِ آت آهي، جڏهن به بڪ ۽ بدحالي ستائيندي آهي، تڏهن ڪتابن جون تصويرون ڏسي پاڻ کي تسلي ڏيندو آهيان. ان کانپوءِ هڪڙي مواليءَ جي مختصر ڪردار کان ڳالهرايو ويو آهي. هو رمضان کي اطلاع ڏئي ٿو ته اسلام چريو ٿي ويو آهي ۽ سيٺ جمال جو خون ڪري ڇڏيو آهي. اسلام جيڪو چريو ڪونهي، سو ٻڌائي ٿو ته هن سيٺ جمال جو خون ڪيو ۽ قانون انهيءَ لاءِ هٿ ۾ کنيو جو جمال سندس دين جي پيڻ سان زيادتي ڪري ان کي اپگهات ڪرڻ تي مجبور ڪيو. ۽ بااثر هجڻ ڪري قانون کان بچي ويو.

هن ڊرامي ۾ هڪ ڪردار شهر جي ليڊر جو به هئو، جيڪو داهي سان رمضان کان ووت گهرڻ اچي ٿو ۽ بدلي ۾ رمضان کانئس ماني گهري ٿو، جنهن تان ٻنهي جي وچ ۾ تڪرار ٿئي ٿو. بعد ۾ اهو ليڊر ان ڪمزور ماڻهوءَ کي، پوليس کان مار ڪرائي پنهنجي بااثر هجڻ جو ثبوت ڏئي ٿو پر سڀ ڪردار گڏجي (يعني عوامي ٻڌي) ڪري ان ڪريٽ ليڊر جو گهيرا ڪن ٿا ۽ ايئن ڊرامو پنهنجيءَ پڄاڻيءَ تي پهچي ٿو.

ڊرامي ۾ جن اداڪارن پاڻ موڪيل، انهن ۾ رمضان جو ڪردار نياپو شيراز، پينو فقير جو عمران سولنگي، راهگير جو سيد علي، مواليءَ جو رحيم سنڌي، اسلام جو جوني ڪنير، پوليس انسپيڪٽر جوارشد سولنگي، سپاهيءَ جو عاقب ٻرڙو ۽ ليڊر جو ڪردار رحيم ڪيهر ادا ڪيو.

مجموعي طور تي هيءُ هڪ شاندار اصلاحي ڊرامو هو، جيڪو ڏسندڙن نهايت ئي دلچسپيءَ سان ۽ ڪيترائي ڀيرا ڀرپور تازيون وڃائي ڏنو. حيدرآباد جي قاسم آباد تعلقي اندر موجود ممتاز مرزا آڊيٽوري ۾ هن ڊرامي کي نهايت عمدي ۽ ڪامياب طريقي سان پيش ڪرڻ تي شاهنواز ڀٽي ۽ سندس سموري ٽيم ڪيرون لهڻي. ■

ڏسندڙن کي پسمنظر ۾ فت پات نظر اچي ٿي. پيش منظر ۾ هڪ ڪردار رمضان نالي بجليءَ جي تنپي هيٺان ويٺل آهي، جنهن جو تعارف پلي بئڪ (پنيءَ پارٿون) آواز ڪرائي ٿو. هي هڪڙو ئي ڊرامي جو مستقل ڪردار آهي ۽ باقي ڪردار راڻونڊ آهن. هن ڪردار سان ٻيا سڀ ڪردار مڪالمي بازي ڪندي نظر اچن ٿا. سڀ کان پهريان هڪ پينار اچي ٿو، جيڪو رمضان کان فت پات تي پنڻ لاءِ مستقل ٺڪاڻو گهري ٿو ۽ رمضان کيس ٿورڙيءَ رشوت عيوض کيس ڏئي ڇڏي ٿو. پوءِ ٻيو ڪردار جيڪو بڪ، بدحالي ۽ بيروزگاريءَ جو شڪار آهي، هٿن ۾ ڪتاب اٿس، جيڪي هو سڀني سان سانڍيو وٺي.

ممڪن ٿي رهي آهي، حيدرآباد جي ممتاز مرزا آڊيٽوري ۾، سنڌ ميوزيم قاسم آباد ۽ مصطفيٰ قريشي آڊيٽوري ۽ مهراڻ آرٽس ڪائونسل لطيف آباد ۾ وقت به وقت اسٽيج ناٽڪ پيش ٿيندا رهندا آهن. به ڏينهن اڳ محترم شاهنواز ڀٽيءَ جي هدايتن هيٺ ڊرامو ”فت پات“، جمعي، 19 فيبروري 2023 ع تي پيش ڪيو ويو شاهنواز ڀٽي صاحب پاڻ به هڪ تمام سٺو، معياري، گهڻ پاڙهو ۽ سڄاڻ ليکڪ آهي. سندس ڪيترائي ڊراما ريڊيو ۽ ٽي ويءَ تان نشر ٿيا آهن ۽ مختلف هدايتڪارن اسٽيج تي پيش ڪيا آهن. پاڻ به پنهنجا ڪيترا ڊراما اسٽيج ڪيا اٿائين. پر زير نظر ڊرامو اصل ۾ اردو ۾ لکيل آهي، جنهنجو ليکڪ شڪيل شاهجهان آهي. ڀٽي صاحب اهو ڊرامو ترجمو ڪري پيش ڪيو. جڏهن ته سندس باقي ٽيڪنيڪل ٽيم ۾ شامل هئا: آرٽ ڊائريڪٽر انو سولنگي، سائي ڊائريڪٽر ساجد ڀٽي ۽ سيٺ ڊڙائين ڪيولي محمد بلوچ. هن ڊرامي ۾ عام ماڻهوءَ جي بنيادي مسئلن کي بحث هيٺ آندو ويو. پرڏو ڪلندي ٿي